

‘કંઈક વિશેષ...’

— માધવ રામાનુજ

તું મહાકાવ્ય થઈ વિશ્વવ્યાપી રહ્યો
ત્યાં વળી કવિતરું શું કરું હું !
અખિલ બ્રહ્માંડ રસરાજ રેલી રહ્યો-
રસ તણી વાટકી શું ધરું હું...

કવિતાની આ પંક્તિઓનું રટણ પ્રાર્થનાનો ભાવ તો જન્માવે જ છે સાથોસાથ બ્રહ્માંડની અદ્ભુત લીલાની કવિતાનો અણસાર આપે છે. આપણને મળેલું આ બ્રહ્માંડ અથવા આપણે જે બ્રહ્માંડનો અંશ છીએ એ બ્રહ્માંડનું સૌંદર્ય સ્વયં એક મહાકાવ્ય છે. એનું અનહદ સ્વરૂપ, એના કોઈ પણ અંશની સુયોજિત વ્યવસ્થા, એની શિસ્ત, એની ગતિ, એનું અજવાળું, એનું અંધારું, એનો અદૃશ્ય ધ્વનિ કે એનું મૌન, એનો સનાતન લય, એના અનેક ગ્રહો પર જીવન હોવાની સંભાવનાનો રોમાંચ, એના પ્રચંડ તેજસ્વી તારકો-સૂર્યો વચ્ચેનું સંખ્યાતીત પ્રકાશવર્ષોનું અંતર !.... અને આ બધાંના સર્જક પરત્વેની આપણી શ્રદ્ધા !... શ્રદ્ધાની કવિતા ને કવિતાની શ્રદ્ધા. બ્રહ્માંડની આ લીલાનું સર્જન જેણે પણ કર્યું હશે એ પોતે જ મહાકાવ્ય... એની આગળ પછી આપણે કવિતા શું કરીએ ! અજવાળા આગળ અજવાળું શું ધરવું ! દિવ્ય તેજ આગળ દીવડું ધરવું શું કામનું !.... સમષ્ટિની આ કવિતાને જ જાણીએ, સમજીએ, માણીએ એને માટે આ એક જીવન ઓછું પડવાનું છે. ત્યાં વળી બીજી કવિતામાં ક્યાં પડવું ! આ

વિચાર પણ એક કવિતા જ છે. ખરેખર તો આમ કહીને આપણે આ બ્રહ્માંડનું, આ સૃષ્ટિનું ને એના સર્જનહારનું અભિવાદન કરીએ છીએ. એની કવિતાનું અભિવાદન કરીએ છીએ.. કવિતાનું અભિવાદન કરીએ છીએ. ને આ પંક્તિઓનો કવિ પેલા મહાકાવ્યના સર્જકને આ પ્રકારે વંદન કરે છે, નમે છે, એનું સ્વાગત કરે છે. એના હોવાનો એહસાસ પ્રગટ કરે છે... અને.. સૂક્ષ્મ રીતે પોતે પણ એની સાથેનું પોતાનું સગપણ પ્રગટ કરે છે. તારું એ મહાકાવ્ય છે તો મારું આ કાવ્ય છે !... કવિતા પણ એના સર્જકનું સર્જન છે. એમાં પણ લય છે, ધબકતું જીવન છે, એની પોતાની શિસ્ત છે, એના છંદ છે, એની લીલા છે અને એનું પોતાનું એક સૌંદર્ય છે.

બ્રહ્માંડના સર્જનનું રહસ્ય પૂરેપૂરું ઉઘડવાનું હજુ બાકી છે એમ કવિતા સર્જનનું રહસ્ય પણ પૂરેપૂરું પ્રગટ થયું નથી. કોઈ ક્ષણે એ ઝબકાર થાય છે ચિત્તમાં ને પછી કવિની સજ્જતા એને ઝીલે છે. કવિતા રચાય છે. આ સમગ્ર પ્રક્રિયામાં ક્ષણેક્ષણ શું શું થાય છે એનું વર્ણન શક્ય નથી. કવિતા સિદ્ધ થયા પછી યાદ કરી કરીને કહેવાય પણ એ અર્ધસત્ય જ હોય છે.

આ, સર્જન સ્વયં એક દિવ્ય ચમત્કાર છે ! એને વિષે વાત કરવા જઈએ તો વાત તો કરી શકાય... એને વિષે એટલે સર્જનપ્રક્રિયા વિષે વાત તો કરી શકાય પણ એવું જ થતું હશે એમ ચોક્કસ કહી શકાય નહીં. પેલો દિવ્ય ઝબકારો થાય છે ને એની પાછળ પાછળ કવિતા આવીને ઊભી રહે છે.. આ બધું થતાં થઈ જાય છે એવુંય નથી. ને આમ જોઈએ તો એવું છે પણ ખરું... કવિતા આવે તે પહેલાંનું કવિનું મનોજગત, એટલે કે કવિતા પહેલાંની કવિની મનઃસ્થિતિ, કવિતા લઈને આવતી ક્ષણો અને કવિતા સિદ્ધ થયા પછીની ક્ષણો આ ત્રણે પરિસ્થિતિ એક સરખી નથી હોતી. એના ચિત્તમાં જે ઝબકારો થયો ને એ પછીએ જે કવિતા કરવા ઈચ્છતો હતો એ જ કવિતા થઈ? કવિતા કરતાં પહેલાં વાર્તાની જેમ એના મનમાં પૂરેપૂરો પ્લોટ હતો ખરો? આરંભથી અંત સુધી એણે જે ધાર્યું હતું એ જ બધું થયું? આરંભ અને અંત સુધીના સમયમાં એટલે કે રચનાપ્રક્રિયા દરમિયાન એ પૂરેપૂરો સભાન હતો? અને છેલ્લે કવિતા સિદ્ધ થયા પછી ખાત્રીપૂર્વક એ કહી શકશે કે હા, બસ મારે આવું જ કહેવું હતું. હું આ કહ્યું એ જ કહેવા મારું છે ને એ જ કહેવા માગતો હતો....?

આપણે ત્યાં કવિતાને સંદર્ભે વારંવાર સહુથી વધુ રમૂજ વાત કેળવણીના કલાસરૂમમાં થાય છે. કવિતા ભણાવનાર શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને કવિતા ભણાવતાં

ભણાવતાં અચૂક સમજાવે છે કે ‘આ કવિતામાં કવિ શું કહેવા માગે છે !’ પછી એ પોતે જે સમજ્યા હોય છે ને એને વિષે પોતે શું કહેવા માગે છે એ ‘કવિ શું કહેવા માગે છે’ કહીને કહે છે. પછી વિદ્યાર્થીઓ એમાંથી પોતે જે સમજ્યા હોય એ જ કવિ કહેવા માગે છે એમ માનીને ચાલે છે. ને છેવટે પરીક્ષામાં આવો પ્રશ્ન પૂછાય કે ‘આ સાથેની કવિતામાં કે તમે ભણી ગયા છો એ પૈકીની આ કવિતામાં કવિ શું કહેવા માગે છે?’ ત્યારે જે તે કવિતા ભણ્યા હોય એમાંથી જે સમજ્યા હોય અને યાદ રહ્યું હોય એમાંથી પોતે જે કહેવા માગે છે એ કવિને નામે એટલે કે, કવિ આમ કહેવા માગે છે’ની રીતે લખે છે. બહુ અદ્ભુત વર્તુળ બને છે આ... વિવેચકો પણ ઘણીવાર આવું જ કરતા હોય છે. એટલે એક રીતે એમ કહી શકાય કે કવિતાને આમ અનેક રીતે આપણે કષ્ટ આપતા રહ્યા છીએ. કવિ પોતે પણ એમાંથી બાકાત નથી !...

કવિ પોતે પણ ઘણીવાર આ પરંપરા નિભાવતા હોય છે, પોતાની કવિતા વિશે વાત કરીને, પોતે ખરેખર શું કહેવા માગે છે એ કહીને. એટલે કે ‘કવિ ખરેખર શું કહેવા માગે છે -’ એમ કહીને !

હું પણ અત્યારે એ જ કરી રહ્યો છું...

કવિતા વિષે વાત કરી રહ્યો છું. જેને વિષે કંઈ કહેવાય નહીં એમ કહીને કહી રહ્યો છું. આ એક પરંપરા છે.

કવિતા સાથેના મારા સંબંધની ભૂમિકા કંઈક આવી છે : મારું બાળપણ ગામડામાં વિત્યું છે. ભાલ પ્રદેશનું એક નાનું ગામ પચ્છમ. પચ્છમ મારું વતન. પિતાજી ઓધવદાસ વૈદ્ય હતા. એ વિસ્તારના એક જાણીતા વિદ્વાન - વૈદ્ય... નાડીવૈદ્ય. હરડે, કસ્તૂરી અને કુંવારપાઠાની સાલ્વબીમાં મેં આંખો ઉઘાડી છે.

પિતાજીનું એ મોસાળ. મામાનું રામજીમંદિર એમને વારસામાં મળ્યું. મને એ મંદિર થકી કથા-કીર્તનનું સાંનિધ્ય મળ્યું. એમનાં ભજનો અને તબલાંના તાલ હજી મારા અંતરમાં ગુંજે છે. માતા ગંગાબા ઝીણું ઝીણું ગાતાં હતાં. એવો જ ભરપૂર લાભ મળ્યો લોકગીતોનો. શેરીમાં જ, આંગણામાં જ વાર-તહેવારે, કોઈ પ્રસંગે કે પછી એમ જ જ્યારે જ્યારે બહેનોને અનુકૂળતા મળે ત્યારે ગરબાની, ગાણાંની રમઝટ જામે. નવરાત્રીએ પુરુષો ગરબી ગાય. જળઝીલણાં એકાદશીએ તો આખા ગામમાં ભગવાનની પાલખી ફરે ને ગરબી-ભજનોમાં સવારથી સાંજ પડે !

આ બધું આકઠ માણવા મળ્યું. એણે ભીતરમાં લયના તાર સાંધ્યા. શબ્દ સાથે માયા બંધાતી ગઈ. લોકગીતોએ કવિતા થઈને સૌથી પહેલાં અંતરને ઢંઢોળ્યું.

લોકગીતોની કવિતાએ ત્યાં—
 સૌથી પહેલાં અંતરને ઢંઢોળ્યું !
 કવિતાએ કવિતાની ઓળખ આપી...
 સમજણ આવી અને સમજવાનોય મળ્યો અવકાશ...
 કવિતા હાલરડાં થઈ આવે -
 અરે, કવિતા લોકગીત થઈ આવે -
 આવે તંબૂરને તારે તારે -
 અંતરના તારે તાર ઝણઝણે
 અનહદ તાલે વાગે તબલાં, ઝાંઝ અને મંજીરા...
 ઘૂઘરમાળ બળદની ખણકે,
 મંદિરોમાં ઝાલર ઝણકે
 ઝાંઝર ઝીણું ઝીણું રણકે,
 આંખોમાં ઝલમલ ઝલમલતું વ્યાલ...
 વરસતું વાદળ ઘેરું ગરજે
 ભૂંગળ વાગે, જાગે આખે આખું ગામ !
 વાર તહેવારે ગાણાં-કીર્તન...
 અહો ! કેટલું મળ્યું કવિતા સાથે...
 સાથે રહ્યું આજ પણ
 સ્મરણોમાં, સર્જનમાં, મનમાં....
 અક્ષર અક્ષર થઈ ઉકલતા રહ્યા...

લોકગીતોએ કવિતા થઈને સૌથી પહેલાં અંતરને ઢંઢોળ્યું. એ જ રીતે લગભગ રોજ રાતે ગામોમાં જામતી ભજનમંડળીનાં ભજનોએ ભક્તિના રંગનો સ્પર્શ કરાવ્યો. મારા કુતૂહલને પિતાજીનું શરણું મળ્યું. ગંગાસતીથી કબીર સાહેબ સુધીનાં કેટકેટલા સંતોની સંગત પ્રાપ્ત થતી ગઈ. સાંભળવાનું તો અનાયાસ થતું જ હતું. પછી વાંચવાની લે લાગી. તે હજુ તો નિશાળે બેસાડવાનો વિધિ બાકી ને વાંચતો થઈ ગયો. પછી જ્યારે મારાં મોટાં બહેન બીજા ધોરણમાં આવ્યાં ત્યારે સીધો એમની સાથે જ બીજા ધોરણમાં પ્રવેશ મેળવ્યો ! શાળાના પહેલા જ દિવસે એ વર્ગખંડની ભીંતે આચાર્યશ્રીએ સુંદર અક્ષરે લખેલું વાક્ય વાંચ્યું ને ભીતરમાં

કોતરાઈ ગયું : ‘સદ્ગ્રંથો વાંચી મનન કરો !’

એ જ દિવસે ઘેર આવીને પિતાજીને એ વાક્ય સંભળાવ્યું ને એમની પ્રસન્નતાની વર્ષાએ મનન કરવા પર અર્ધા કલાક સુધીનો શ્રવણલાભ આપ્યો. એટલું જ નહિ બીજી સવારે ‘શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા’ જેવા સદ્ગ્રંથની એક અર્થમાં દીક્ષા આપી. એના નિત્યપાઠના આરંભ સાથે પાને પાને પ્રગટ થતા વિરાટ સ્વરૂપનું દર્શન થતું ગયું !...હું પાંચમા ધોરણમાં પહોંચ્યો એ વર્ષે પિતાજીએ મહાપ્રયાણ કર્યું ત્યારે એમનો ગ્રંથભંડાર અને એમણે મારે માટે વસાવેલાં પુસ્તકો મારું આશ્વાસન બની રહ્યાં હતાં.

— માધ્યમિક શાળાના મારા અભ્યાસનો આરંભ થયો અમદાવાદથી. પણ પછી નવમા ધોરણે મને ત્રણ વરસ સુધી પોતાની સાથે જ રાખીને પાંચ પાંચ શાળાની યાત્રા કરાવી. અમદાવાદ, સાદરા, કોઠ, પચ્છમ અને છેલ્લે ગ્રામભારતી (અમરાપુર)માં નવમા ધોરણે મને પોતાની પકડમાંથી મુક્ત કરીને દસમામાં જવા દીધો. આમ નવમા ધોરણે આપેલાં ત્રણ વરસમાં એ સમયના ઉપલબ્ધ એવા શ્રેષ્ઠ અને શિષ્ટ સાહિત્યની વાચન-મનન યાત્રા થઈ. શાળામાં કલાપી કે સ્વામી વિવેકાનંદ કે અન્ય સાહિત્યકારો - સાહિત્યકૃતિઓ વિષે અધિકારપૂર્વક વાત કરવાના પ્રસંગો મને મળતા રહેતા. મેટ્રિક પછી ચિત્રકલાના શિક્ષણમાં જવાનું ગોઠવાયું. ત્યાં સી.એન. કલામહા વિદ્યાલયમાં પહેલે જ વર્ષે સળંગ ત્રણ મહિના સુધી કોલેજના પ્રાર્થનાખંડમાં ખલિલ જિબ્રાન વિષે બોલવાનું પ્રાપ્ત થયું હતું.

શેઠ સી.એન. વિદ્યાવિહારમાં ત્યારે મુ. સ્નેહરશ્મિ કાકાસાહેબના શબ્દોમાં ‘હાઈકુરશ્મિ’ રૂપે વરસી રહ્યા હતા. એમની પાસેથી હાઈકુના બંધારણ વિષે જાણવા મળ્યું ને ત્રણ હાઈકુ લખ્યાં :

ગલ સંગાથે
 રમે માછલી એક
 સ્તબ્ધ પોયણાં...

★

હળ છોડું ને
 વાસ યાસની છૂટી
 ચરવા જાય...

★

ખરીઓ ભીની
ભીની ઘુઘરમાળ
ભીજવે સીમ...

આમ તો મેટ્રિક સુધીનું જ ભણતર. યુનિવર્સિટીના ઉંબરા સુધી પહોંચવાનું મળ્યું નહીં. પણ કલામહાવિદ્યાલયના શિક્ષણે સર્જનના એક નવા જ વિશ્વને ઉઘાડ્યું. ત્યાંનું ચોથું વર્ષ પૂરું કર્યું એ વર્ષે ૧૯૬૮માં એક નવલકથા લખવાનું શરૂ કર્યું. પણ એના પચાસમા પાને પહોંચીને મન પાછું વળ્યું ને કવિતા પાસે આવીને ઠર્યું. એ જ વર્ષે વિધિવત્ આરંભ થયો કવિતાનો. પહેલી ત્રણ રચનામાં એક કવિતાની પાંચ પંક્તિમાં શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ બે-ત્રણ સુધારા સૂચવ્યા. બસ, એ પછી આજ સુધી એક પણ રચનામાં એક અક્ષર પણ આમતેમ કરવો પડ્યો નથી કે એક પણ રચના મૂકી રાખવી પડી નથી. રદ કરવી પડી નથી.

એ પહેલી ત્રણ કવિતા રઘુવીરભાઈએ જ વિશ્વમાનવમાં પ્રગટ કરી. બીજે મહિને શ્રી મહેન્દ્ર મેઘાણીએ 'મિલાપ'માં એને પુનઃપ્રગટ કરી. એ પછીના વર્ષથી કુમારની શ્રી બચુભાઈ રાવતની બુધસભામાં જવાનું શરૂ કર્યું અને કવિતાની સમજણ અને સજ્જતાને વધુ મુખરિત થવાનો અવકાશ મળ્યો. પઠન માટેની સમજણ પ્રાપ્ત થઈ...રઘુવીરની જેમજ કવિશ્રી અબ્દુલકરીમ શેખે પણ ત્યારે મને પ્રોત્સાહન આપ્યું.

બસ, આ રીતે વાચન, મનન અને સર્જનની આ યાત્રા વિવિધ સ્વરૂપોમાં ચાલતી રહી છે. એની આજ સુધીની કથા કવિતા જેટલી જ રોમાંચક છે. એમાંય ગયા વર્ષે શ્રી સુરેશ દલાલના પ્રેમભર્યા આગ્રહને વશ થઈને 'અનહદનું એકાંત' નામે જે સંગ્રહ આપ્યો એની રચનાઓ માત્ર વીસ-પચીસ દિવસમાં જ મન-અંતરનાં કમાડ ખખડાવતી આવી મળી.

— આવું થાય છે કવિતા સાથેના સંબંધમાં...

— ને કવિતા થાય છે ત્યારે શું થાય છે ? કવિતાની ભાષામાં જ એને વિષે કહેવું હોય તો આમ કહેવાય :

કવિતા થાય ત્યારે શું થાય...
ફૂલ ખીલવાનો અવાજ સંભળાય...
આંસુ ખરવાનો અવાજ સંભળાય...
આંસુનો પગરવ સંભળાય...

બીજમાંથી અંકુરિત થતા વિસ્મયની અનુભૂતિ થાય. સ્પર્શનું સૌંદર્ય, વાત્સલ્યનું માધુર્ય, પરિચયની સૌથી પહેલી ક્ષણનું સ્મરણ, સચરાચરમાં વહેતા ચૈતન્યનો સ્પર્શ પામીને આવતું અજવાળું આપણને અડતું લાગે !

— કવિતાના માધુર્યને વ્યક્ત કરવાનું પણ કવિતા જેવું જ છે :

પરોઢિયે ખરતાં પારિજાતની મહેક... પાંદડીએ અને પાંખડીએ ઝાકળના મોતીની ઝલમલતી ઝાંચ જેવું કોઈ બાળકના ગાલ પર થીજી ગયેલું આંસુ... અંતરમાંથી અને આંખોમાંથી અવિરત વહેતી કરુણા. ધરતીની ધૂળ અને વરસાદના પહેલા છાંટામાંથી પ્રગટતી ભીની ભીની સુગંધ. પહેલી વાર ઊઘડતી બાળકની આંખોમાંથી ડોકાતું વિસ્મય... ફૂલમાંથી ઊઘડતી સુવાસમાં આળોટતી હવા. પંખીનો કલરવ, પ્રેમનો કે અવગણનાનો અદૃશ્ય અણસાર ઝીલતું મન. માતાના વ્હાલનું મધમધતું મૌન. નદીનો પ્રવાહ થઈને વહેતી સુંદરતા. બળબળતા રણ ઉપર ઝાંઝવાનું હિલ્લોળાતું પારદર્શી સરોવર. મૌન બનીને આપણને વીંટળાઈ વળેલું આકાશ...આ એ આકાશ - અવકાશ છે, જે આપણને અડીને આરંભાય છે ને દૂર-સુદૂર અનંત અનંત કોટિ બ્રહ્માંડો સાથે આપણને જોડે છે...

— ઝાલરના ધ્વનિને તાલે નર્તન કરતી દીપશિખા.... વૃક્ષ પરથી ખરતા પાંદડાંને ઝીલવા તત્પર ધરતી... પાંપણની ધારે ડોકાઈને દુનિયાને પહેલી વાર જોતું આંસુનું એક ટીપું... આવું આવું તો કેટલું બધું કવિતા જેવું લાગે છે ! એમ પણ કહી શકાય કે પૃથ્વી પર જીવનના આરંભની ઘટના સ્વયં એક કવિતા છે. સમયની એ સૌથી પહેલી ક્ષણ... એની કલ્પના કરો ! સમયની સૌથી પહેલી ક્ષણ, જાણે કે સૌથી પહેલી કવિતાનું પ્રગટવું !...

આમ તો કવિતા સાથેનો આપણો સંપર્ક અને સંબંધ આપણને ભાષા મળી તે પહેલાંનો છે. જીવન જ કવિતા. જીવનની કવિતા. આજે આ ક્ષણે પણ જેમાં કેન્દ્રસ્થાને છે લય. આપણા અંતરથી અનંત સુધી વિસ્તરેલા લયની લીલા. ને એ લય સાથે તાલ મિલાવતું આપણું અસ્તિત્વ... ક્યારેક લાગે છે કે સૃષ્ટિની પ્રત્યેક વસ્તુમાં, સમગ્ર સૃષ્ટિમાં કવિતા છે. સૃષ્ટિ કવિતામય છે. જ્યાં જ્યાં સૌંદર્ય છે ત્યાં તો છે જ. જે અસુંદર છે એમાંય સુષુપ્ત રૂપે એ હશે. સુંદર અને અસુંદર પણ છેવટે તો આપણા મનનો જ પ્રતિભાવ છે ને ! કવિવર સુંદરમે આ દાખલાને ઉત્તમ રીતે ઉકેલી આપ્યો છે :

હું તો ચહું સુંદર ચીજ સૃષ્ટિની,
ને સૃષ્ટિમાં જે કંઈહી અસુંદર
મૂડું કરી સુન્દર ચાલી ચાલી.

આ ચાલી ચાલીને સુંદર કરી મૂકવાની પ્રક્રિયામાંય કવિતા નહીં ?!

આપણો વારસો પણ અદ્ભુત છે... સકલ બ્રહ્માંડમાં પ્રસરેલા બ્લનિમાં વહેતું મૌન, વેદોની ઋચાઓ, વાલ્મીકિના શોકમાંથી ઉદ્ભવેલા શ્લોક, લુહરીની ચોપાઈ, સૂર, કબીર, મીરાં ને નરસિંહના ભક્તિભાવભર્યા પ્રેમરસ. વિશ્વભરમાં ધ્રિગ્સર્જનમાં અને સાહિત્યમાં - કવિતામાં આવેલાં રૂપાંતરો... આ બધું આપણી સામે છે. છંદમાંય કવિતા સિદ્ધ થાય છે અછાંદસમાંય કવિતા થાય છે. પણ કોઈ પણ રચના કવિતા થાય છે કે નહીં એ મહત્ત્વનું છે. પણ એ નક્કી કરી રીતે થાય ? અથરું છે. છંદ - લય - પ્રાસાનુપ્રાસ આદિ હોવા ઉપરાંત એમાં કંઈક એવું હોય છે જે રચનાને કવિતાનું રૂપ આપે છે.

નર્મદ સાહિત્ય સભા, સુરતના ઉપક્રમે નર્મદ સુવર્ણ ચન્દ્રક અર્પણવાધિ પ્રસંગે (તા.૧૧, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૧) શ્રી નિરંજન ભગતે જે પ્રવચન કર્યું હતું એ આખુંય પ્રવચન એક અબખારમાં પ્રગટ થયું હતું. ત્યારે હું નવમા ધોરણમાં પ્રામત્સારીમાં ભણતો હતો. એ પ્રવચને કવિતાને સમજવાની એક નવી જ દૃષ્ટિ કે સૃષ્ટિ ઉઘાડી આપી હતી. એ પછી તો સાત-આઠ વર્ષ પછી કવિતાના સર્જન સુધી પહોંચાયું. ને ત્યાં સુધીમાં ભીતરમાં એને માટેની સજ્જતા કે ભૂમિકા તૈયાર થતી રહી. એ વખતે કવિતાનું આ 'કંઈક વિશેષ' અંતરમાં ઉતર્યું તે ભગત સાહેબના જ શબ્દોમાં અહીં ઉતારું છું :

કાવ્ય સમગ્રનો અર્થ કાવ્યનાં સૌ તત્ત્વોના અર્થોના સરવાળાથી કંઈક વિશેષ છે. આ 'કંઈક વિશેષ' કાવ્યનાં સૌ તત્ત્વો - શબ્દ, પ્રતીક, અલંકાર, લય, છંદ, ભાવ, વિચાર - દ્વારા જ સિદ્ધ થાય છે છતાં એ આ તત્ત્વોથી પર છે. આ તત્ત્વો વિના, અલબત્ત, કાવ્ય સિદ્ધ ન થાય; તો માત્ર આ તત્ત્વોથી જ કાવ્ય સિદ્ધ ન થાય, કારણ કે સમગ્ર કાવ્યમાં કાવ્યનાં સૌ તત્ત્વોથી 'કંઈક વિશેષ' હોય છે. આ 'કંઈક વિશેષ' શું છે ? આ સૌ તત્ત્વો વચ્ચે આંતરિક અને અનિવાર્ય, સહજ, સ્વાભાવિક અને સરલ સંબંધ. એથી જ સમગ્ર કાવ્યમાં કાવ્યનાં સૌ તત્ત્વોથી કંઈક વિશેષ હોય છે. આ 'કંઈક વિશેષ' શું છે ? જાદુ. આ 'કંઈક વિશેષ' એ

જ કાવ્યનું આશ્ચર્ય છે, કાવ્યનું રહસ્ય છે, કાવ્યનો ચમત્કાર છે, જાદુ છે. કાવ્યનાં સૌ તત્ત્વો પરંપરાગત છે, પરિચિત છે છતાં એમનો સરવાળો એટલે કે સમગ્ર કાવ્ય મૌલિક છે, અપરિચિત છે. કાવ્યનાં આ સૌ તત્ત્વોનું બંધન સ્વીકારીને કે સમગ્ર કાવ્ય દ્વારા આ બંધનને કવિ અતિક્રમે છે. અને પોતાની સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરે છે. એથી જ કાવ્યનાં સૌ તત્ત્વો અનુકરણીય છે પણ સમગ્ર કાવ્ય અનનુકરણીય છે, અદ્વિતીય છે. એથી જ કાવ્યના ગદ્યરૂપાંતરમાં, કાવ્ય વિશેષનાં વિવેચકનાં પૃથક્કરણમાં કે કવિના અોકરારોમાં કાવ્ય સમગ્રના અર્થનો સમાસ થતો નથી. કાવ્યમાં જ્યારે શબ્દ યોજાય છે ત્યારે તે શબ્દ એનો શબ્દકોશ પ્રમાણનો અર્થ ગુમાવતો તો નથી પણ કાવ્યમાંના અન્ય સૌ શબ્દોના સંદર્ભમાં, સંબંધમાં નવો અર્થ પામે છે. કાવ્યમાં શબ્દનો પુનર્જન્મ થાય છે. વિવેચક જ્યારે કાવ્યનું પૃથક્કરણ કરે છે ત્યારે શબ્દને સમગ્ર કાવ્યથી અલગ પાડે છે. શબ્દ કાવ્યની અંદર હોય છે ત્યારે એનો જેવો અને જેટલો અર્થ થાય છે તેવો અને તેટલો એનો અર્થ એ શબ્દ જ્યારે કાવ્યની બહાર હોય ત્યારે થતો નથી. એથી શબ્દનું મૂલ્ય થાય છે. શબ્દનો આ સંદર્ભ, આ સંબંધ એટલે જ સમગ્રતા, સંવાદ, સૌંદર્ય. એમાં જ કાવ્યનું રહસ્ય છે, કાવ્યનો જાદુ છે, જેનો કાવ્ય વિશેના કવિના ઓકરારોમાં કે વિવેચકોનાં પૃથક્કરણમાં સમાસ થતો નથી. જાદુનો ભેદ જો જાણી શકાય તો જાદુ જાદુ રહે ? રહસ્યનો પાર જો પામી શકાય તો રહસ્ય રહસ્ય રહે ? આ રહસ્યનું, આ જાદુનું અસ્તિત્વ તો સ્વયં કાવ્યમાં જ હોય છે. કાવ્ય એટલે શું ? એ વિશે શક્ય એટલું બધું જ કલા-કારવ્યા પછી અંતે તો કવિએ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સ્વયં કાવ્ય જ ધરવું રહ્યું ! કાવ્યનો અર્થ શો ? એ વિશે શક્ય એટલું બધું જ કલા-કારવ્યા પછી અંતે તો વિવેચકે એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સ્વયં કાવ્ય જ ધરવું રહ્યું ! તો આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર શો ? કાવ્ય સ્વયં. આ તે શો ઉત્તર છે ? ઉત્તર એ જ કે ઉત્તર નથી. કાવ્ય એટલે શું ? સસલાનાં શીંગડાં ને ચન્દનો વાંસો ! કાવ્યનો અર્થ શો ? કાવ્ય.

ઉપમા દ્વારા કહેવું હોય તો કાવ્ય કોઈ પણ સજીવ તંત્ર - living organism જેવું છે. ઓકવાર બાળક જન્મે પછી એ

બાળકના દેહનાં રાસાયણિક તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરી શકાય, પણ પછી એ પૃથક્કરણ કર્યા પછી એ રાસાયણિક તત્ત્વોમાંથી પ્રયોગશાળામાં કાચની નળીમાં બાળક સર્જી શકાતું નથી. એનું સર્જન તો માતાના ગર્ભમાં જ થાય છે. એ બાળકનું રહસ્ય, એનો જાદુ એ પૃથક્કરણમાં નથી, માતાના ગર્ભમાં છે. તેવું જ કાવ્યનું. કાવ્યનું રહસ્ય, કાવ્યનો જાદુ તો કાવ્યમાં જ છે. એક વાર કાવ્ય સિદ્ધ થાય પછી એ કાવ્યનાં સૌ તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરી શકાય. પણ પછી એ તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કર્યા પછી અમુક અમુક તત્ત્વોથી કાવ્ય સિદ્ધ થશે એવું કવિ કે વિવેચક કહી શકે નહિ. જનનનું વિજ્ઞાન હોવા છતાં જીવન શું એ જેમ રહસ્ય જ રહ્યું છે તેમ વિવેચનનું વિજ્ઞાન હોવા છતાં કાવ્ય શું એ રહસ્ય જ રહ્યું છે. જવલ્લે જ કહેવાની જરૂર હોય કે અહીં રહસ્યવાદ કે દુર્બોધતા અભિપ્રેત નથી પણ કવિતામાં જે રહસ્ય અનિવાર્ય છે તે રહસ્ય જ અભિપ્રેત છે. આથી જ કાવ્ય એ કોઈ તર્ક કે તરકીબ, કોઈ કસબ કે કારીગરી, કોઈ કૌશલ્ય કે કરામતનું પરિણામ નથી પણ કવિની કલ્પનાનો કીમિયો છે. કવિની પ્રતિભાની સરજત છે. અને પ્રતિભાનું રહસ્ય તો એકમાત્ર પરમાત્મા જ જાણે છે. આથી જ કવિ જ્યારે સૌથી ઓછો સભાન હોય છે ત્યારે જ આ રહસ્યરૂપી સૌંદર્ય સૌથી વધુ સિદ્ધ કરે છે. એ બેધ્યાન ને બેભાન હોય છે ત્યારે જ સૌંદર્ય ઇલાહો મારે છે. વણકલ્પ્યું ને વણચિંતવ્યું એકાદ શબ્દમાં કે પંક્તિમાં એકાએક અચાનક આવી પડે છે, આવી ચડે છે.

(સ્વાધ્યાયલોક-૮, પાન : ૧૧૯-૧૨૦)

લખવાનું મન તો ઘણાંને થતું હોય છે. કવિતાનું ક્ષેત્ર ઘણાંને ડાબાહાથના ખેલ જેવું લાગે છે. એ રીતે ઘણું લખાય છે પણ ખરું. ક્યારેક કોઈ અતિ ઉત્સાહથી પોતાની રચનાઓ વંચાવવા આવે છે ત્યારે એ વાંચીને નિરાશ થઈ જવાય છે. એ વખતે ક્ષોભ અનુભવાય છે કે આમને કઈ રીતે કહેવું કે તમે જે રચનાઓ લઈને આવ્યા છો એ કવિતા છે જ નહીં ! તમારો ભાવ સારો છે, વિચારો સારા છે પણ કવિતા નથી. ક્યારેક તો ગઝલ કે ગીતની રીતે લખાણ લખીને લાવ્યા હોય પણ બેમાંથી એકેના લયની સૂઝ નદારદ હોય !... પણ ઉત્સાહ અને પોતે કવિ છે એ વાતનો ગજબનો એહસાસ લઈને આવ્યા હોય. આપણે કોઈ સૂચન કે ટીકા કરીએ

તો મનોમન આપણને જ નાપાસ કરીને જાય. કેટલીકવાર તો એ રચનાઓ વિષે લંબાણપૂર્વક વાત કરે. ઘણીવાર ચિત્રપ્રદર્શન જોવા જઈએ ત્યાં પણ એવો અનુભવ થાય છે. કલાકાર આપણી સાથે ફરીને એકે એક ચિત્ર સમજાવે છે, એ અંગે વાત કરે છે. આવું બધું ક્યારેક જરૂરી હશે, અન્યથા તો એનાથી રસક્ષતિ જ થાય છે. આમ પોતાના સર્જન વિષે અથથી ઈતિ સમજાવવા બેસવું પડે એવું તો ન થવું જોઈએ. હા, એનું રસદર્શન કરાવવાનો ઉપક્રમ હોય તો એ આવકાર્ય ગણાય. પણ એને વિષેની કથાની જરૂર નથી.

એવું જ ઘણીવાર કવિતા પઠનમાં જોવા મળે છે. કવિતા એ મનોરંજનની વસ્તુ નથી. ભલેને એ પઠન કરનારને અને સાંભળનારને આનંદ આપતી હોય તો પણ એની રજૂઆત કરનારે પોતે મનોરંજન માટે ઊભા છે એવું માનવાની જરૂર નથી. વાહ વાહ થાય જ એ જરૂરી નથી. ને વાહ વાહ હંમેશાં સમજીને જ થઈ જાય છે એવુંય નથી.

આવું બધું છે.

કવિતાએ ક્યાં ક્યાંથી પસાર થવાનું આવે છે !

અંતે તો સહુની પોતાની કવિતા છે....

પોતાની રીતે સમજાતી કવિતા છે....

કવિતા છે....

*

ભારતીય પરંપરામાં શાસ્ત્રીયવિમર્શની પદ્ધતિઓ : ટીકાના વિશેષ સંદર્ભમાં

અજિત ઠાકોર

(૧)

ભારતીય પરંપરામાં અંતઃસ્ફુરિત જ્ઞાન, વ્યુત્પત્તિજનિત જ્ઞાન અને અભ્યાસપૂત જ્ઞાનકાવ્ય, દર્શન અને શાસ્ત્રરૂપ ત્રિવિધ ધારાઓમાં અભિવ્યક્ત થયું છે, સૂત્રિત ને સમીક્ષિત થયું છે. આવા જ્ઞાનને શ્વસિત-ઉચ્છવસિત કરનારાઓના, જ્ઞાનચર્યામાં રત-રમમાણ રહેનારાઓના ચાર વર્ગ મહાકવિ અજિતસેને દર્શાવ્યા છે : કવિ, ગમક-ધ્વન્યાર્થના જ્ઞાતા, શાસ્ત્રકાર અને વાગ્મી-વ્યાખ્યાનકાર. એમાં કવિનૂતનસન્દર્ભો ગમકઃ કૃતિભેદકઃ । વાદી વિજયવાગ્વૃત્તિર્વાગ્મી તુ જનરજ્જનઃ ॥ અ.ચિં. ૫/૩૦૫. નૂતન સંદર્ભની રચના કરનાર કવિ, કૃતિના ધ્વન્યાર્થને ખોલી આપનાર ગમક, વાદ-વિવાદમાં વિજયી વાણીથી આજીવિકા પામનાર વાદી અને વ્યાખ્યાનકળાથી લોકોને મુગ્ધ કરનાર વાગ્મી કહેવાય છે. આમ કાવ્ય કે દર્શનરૂપે નૂતન કૃતિ કે સિદ્ધાંત આવિષ્કૃત કરનારા દાર્શનિક, કાવ્યસિદ્ધાંતકાર પણ કવિ જ ગણાયા છે. રાજશેખર શાસ્ત્રપ્રણયન કરનારને શાસ્ત્રકવિરૂપે ઓળખાવે છે :

भवति प्रथयन्नर्थं लीनं समभिलुप्तं स्फुटीकुर्वन् ।

अल्पमनल्पं रचयन्नल्पमल्पं च शास्त्रकविः ॥ (કા.મી. ૧૦૩)

ગૂઢ અર્થનું ગ્રથન કરનાર, અધ્યાહૃત અર્થને સ્ફુટ કરનાર, સંક્ષિપ્તનો

વિસ્તાર કરનાર અને વ્યાસ-વિસ્તૃત-ને સંક્ષિપ્ત કરનાર (સૂત્રિત કરનાર) શાસ્ત્રકવિ કહેવાય છે. આથી જ વ્યાસ-વાલ્મીકિ-કાલિદાસની જેમ જ કપિલ-જૈમિની-બાદરાયણ-બુદ્ધ-શંકર તથા ભરત-વામન-આનંદવર્ધન-કુંતક પણ કવિ ગણાય છે.

ભારતીય પરંપરામાં શાસ્ત્રીય વિમર્શની સમગ્ર પ્રક્રિયા વિમર્શના જુદા જુદા તબક્કે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ યોજે છે. એમાં સૂત્ર, વૃત્તિ, પદ્ધતિ, ભાષ્ય, સમીક્ષા, ટીકા, પંજિકા, કારિકા અને વાર્તિક જેવી વિમર્શપદ્ધતિઓનો સમાવેશ થાય છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રની પરંપરામાં પાણિનિના અષ્ટાધ્યાયી સૂત્ર, કાર્તિકેયના વાર્તિક, પતંજલિનું મહાભાષ્ય, જ્યાદિત્યવામનની કાશિકાવૃત્તિ ટીકા, ભટ્ટોજી દીક્ષિતની સિદ્ધાંતકૌમુદી પ્રક્રિયાગ્રંથ, વરદરાજની લઘુસિદ્ધાંતકૌમુદી સંક્ષિપ્તકરણ કે સારગ્રંથરચના અને એ પછી હાથપોથી (હસ્તપ્રત - સારસંચયો જેમકે વિનયચંદ્રગણિની હેમચંદ્રના સિદ્ધહેમ પર હૈમલઘુપ્રક્રિયા) — રૂપે વિસ્તરતો વિમર્શવ્યાપાર અને એની સહાયક સામગ્રી (જેવી કે- લિંગાનુશાસન, ધાતુપાઠ)ની રચનાથી તેની પરિપુષ્ટિ સધાયેલી જોવા મળે છે. સ્પષ્ટ છે કે સૂત્ર, વૃત્તિ, ટીકા આદિ દરેક પદ્ધતિમાં શાસ્ત્રવિમર્શના જુદા જુદા તબક્કા અને પ્રતિપાદનની જુદી જુદી શૈલી પ્રકટતી હોય છે. જો કે આપણે તો અહીં કાવ્ય અને કાવ્યશાસ્ત્રને કેન્દ્રમાં રાખીને વાત માંડીશું.

(૨)

સૌપ્રથમ શાસ્ત્રીયવિમર્શની સૂત્ર, વૃત્તિ, પદ્ધતિ, ભાષ્ય, સમીક્ષા, ટીકા, પંજિકા, કારિકા અને વાર્તિકનું સ્વરૂપ સમજી લઈએ; એ પહેલા એક સ્પષ્ટતા એ કરવાની કે આ પદ્ધતિઓ વચ્ચે કોઈ યુક્ત અનુક્રમ નથી હોતો. વળી ઘણી વાર વૃત્તિમાં પણ ભાષ્યનો કે અન્ય પદ્ધતિઓનો વિનિયોગ થતો હોય છે - હેમચંદ્રાચાર્ય તો કાવ્યાનુશાસનમાં સ્વયં સૂત્ર, વૃત્તિ અને ટીકારૂપ ત્રિસ્તરીય ગ્રંથરચના કરે છે.

નવધા શાસ્ત્રીયવિમર્શ પદ્ધતિઓ :

૧. સૂત્ર : આપ્ટેકોશ અનુસાર સૂત્ર એટલે સંક્ષેપમાં રચના કરવી, પરિભાષાપરક સંદિગ્ધ વાક્ય (પૃ. ૧૧૧૯). રાજશેખરના મતે સૂત્રાદિષ્ણેષાં પ્રણયનમ્ ।... સૂત્રણાત્ સૂત્રમ્ । અલ્પાક્ષરમસંદિગ્ધં સારવદ્ધિશ્ચતો મુખમ્ । અસ્તોભમનવઘ્ચ સૂત્રં સૂત્રકૃતો વિદુઃ ॥ (કા.મી. પૃ. ૧૦૨) શાસ્ત્રોનું પ્રણયન સૂત્રાદિ દ્વારા થાય છે. (વિચારને) એકસૂત્રિત કરવાનું કાર્ય સૂત્ર કહેવાય. ઓછામાં ઓછા અક્ષરોથી કહેવાયેલું, અસંદિગ્ધ, નિષ્કર્ષરૂપ, વ્યાપક સંદર્ભવાળું, દોષરહિત,

અનાવશ્યક શબ્દ વિનાનું હોય અને સૂત્રિત થયું હોય તેને સૂત્ર જાણવું.

૨. વૃત્તિ : સૂત્રાણાં સકલસારવિવરણં વૃત્તિઃ । (કા.મી. પૃ. ૧૦૩) સૂત્રના સકળ સારનું વિવરણ તે વૃત્તિ. આપ્ટેકોશ : ભાષ્ય, ટીકા, વિવૃત્તિ, જટીલ રચના જેની વ્યાખ્યા કરવી જરૂરી બને. (આપ્ટે. પૃ. ૯૭૧)
૩. પદ્ધતિ : સૂત્રવૃત્તિવિવેચનં પદ્ધતિઃ । (કા.મી. પૃ. ૧૦૩) સૂત્ર પર કરાયેલી વૃત્તિનું વિવેચન તે પદ્ધતિ.
૪. ભાષ્ય : આક્ષિપ્ય ભાષણાદ્ભાષ્યમ્ । (કા.મી. પૃ. ૧૦૩) નિરૂપ્ય વિષયમાં પોતે જ શંકા ઊભી કરી સમાધાન કરવું તે ભાષ્ય. આપ્ટેકોશ : સૂત્રોની વૃત્તિ જેમાં શબ્દશઃ વ્યાખ્યા-ટિપ્પણ હોય : સૂત્રાર્થો વર્ણયંતે યત્ર પદૈઃ સૂત્રાનુસારિભિઃ । સ્વપદાનિ ચ વર્ણયંતે ભાષ્યં ભાષ્યવિદો વિદુઃ । (પૃ. ૭૩૯) સૂત્રાનુસાર પદો વડે સૂત્રાર્થનું વિવરણ થાય વળી ભાષ્યના પોતાના પદોનું ય વિવરણ કરાય તે ભાષ્ય.
૫. સમીક્ષા : અન્તર્ભાષ્યં સમીક્ષા । અવાન્તરાર્થવિચ્છેદશ્ચ સા । (કા.મી. ૧૦૩) ભાષ્યમાંના મુદ્દાઓનું વિવરણ તે સમીક્ષા. વળી ભાષ્યમાંના આનુષંગિક વિષયોનું વિશ્લેષણ સમીક્ષા કહેવાય.
૬. ટીકા : યથાસમ્ભવમર્થસ્ય ટીકનં ટીકા । (કા.મી. ૧૦૩) યથાસંભવ અર્થોનું સ્પષ્ટીકરણ તે ટીકા. આપ્ટેકોશ : ટીક્યતે ગમ્યતે ગ્રન્થાર્થોઽનયા । આનાથી ગ્રંથનો અર્થ સમજાય છે તેથી ટીકા. વ્યાખ્યા, ભાષ્ય. (પૃ. ૧૪૩)
૭. પંજિકા : વિષમપદભઙ્ગિકા પંજિકા । (કા.મી. ૧૦૩) કઠિન શબ્દોને છૂટા પડી અર્થ સ્પષ્ટ કરાય તે પંજિકા. વ્યુત્પત્તિ, પ્રકૃતિ-પ્રત્યય આદિના વિશ્લેષણથી દુર્બોધ શબ્દોનો અર્થ દર્શાવવા.
૮. કારિકા : અર્થપ્રદર્શનકારિકા કારિકા । (કા.મી. ૧૦૩) સૂત્રના અર્થને પ્રદર્શિત કરે તે કારિકા.
૯. વાર્તિક : ઉક્તાનુકતદુરુક્તચિન્તા વાર્તિકમ્ । (કા.મી. ૧૦૩) કહેવાયેલા, ન કહેવાયેલા અને દુર્બોધ શબ્દનો વિચાર તે વાર્તિક. અહીં અનુક્ત શબ્દનો સંદર્ભની મદદથી અર્થ તારવવો અભિપ્રેત છે.

શાસ્ત્રીય વિમર્શની આ નવધા પદ્ધતિ એકબીજા સાથેના આંતરસંબંધ

અને આનુક્રમિકતા વડે કોઈક સિદ્ધાંતની, સારગર્ભ વિચારની કે કોઈ નિશ્ચિત વિચારધારાની બીજાકેપથી ફલાગમ સુધીની સમગ્ર પ્રક્રિયાને સંપન્ન કરતી હોય છે. આને કારણે જ ભારતીય પરંપરામાં ત્રિકાલાબાધિત અને અકાટ્ય એવી બહુમુખી સિદ્ધાંત સ્થાપનાઓ સંભવી શકી છે. પરિણામે આપણી પરંપરામાં પરસ્પર ભિન્ન ને ઘણી વાર વિરોધી ભાસતા વિચારસૂત્રોના સમાવેશ અને સહ-અસ્તિત્વનો સહજ સ્વીકાર કરતો લોકશાહી સ્વભાવ-રુચિતંત્રની મોકળાશ ને ઉદારતા સંચિત થતી રહી છે. એથી જ આપણે કોઈ પણ વિચારને તર્કની શૃંખલાથી પ્રતિપાદિત કર્યા પછી પણ તેમાં બંધાઈને ન રહેતા એ વિચારની પેલી પાર રહેલા સત્ય તરફ ઉન્મુખ ને ઉત્કંઠિત રહીએ છીએ. એકં સત્ વિપ્રા બહુધા વદન્તિ । એ ઋગ્વેદની ઋષિદષ્ટિ ભારતીય પરંપરામાં આજ સુધી અનુસ્યૂત રહી છે. જ્ઞાની-દષ્ટા-પોતાના મન-બુદ્ધિથી જે રીતે તત્ત્વને સમજે, એ વિચારબીજથી તર્કશૃંખલા રચી સિદ્ધાંતરૂપે નિષ્પત્તિ સાથે પણ પછી એ સિદ્ધાંતના કોચલામાંથી બહાર નીકળી તર્કાતીત અનુભૂતિના અનંત પ્રદેશમાં સરી જાય, લીન ને વિલીન થઈ જાય છે. તર્ક દ્વારા જ નીકળી તર્કાતીત અનુભૂતિના અનંત પ્રદેશમાં સરી જાય, લીન ને વિલીન થઈ જાય છે. તર્ક દ્વારા જ તર્કાતીતમાં છલાંગ મારવાની, વિચારતંત્ર દ્વારા જ નિર્વિચારમાં વિલીન થવાની આપણી રીતિનીતિની સંગીન ભૂમિકા અકાટ્ય તર્કશૃંખલા અને નવધા શાસ્ત્રીય વિમર્શ પદ્ધતિથી રચાતી હોય છે.

(૩)

નવધા શાસ્ત્રીય વિમર્શ પદ્ધતિની પ્રક્રિયા - ઘટકોનો અનુબંધ :

સિદ્ધાંતઘટનનો આરંભ સમગ્ર દર્શનને સૂત્રિત કરતા, રૂના ઢગલા ને પૂણીરૂપે રહેલી શિથિલ વિશૃંખલ વિચારણાને સિદ્ધાંતબીજરૂપે સૂત્રિત કરતા-સૂતરના તાર જેવા-સૂત્રની રચનાથી થાય છે. એ સૂત્રરૂપ વિચારબીજનું અંકુરણ-વિકસન-ક્યારેક વાર્તિક-ભાષ્યની રીતિએ વૃત્તિ-પદ્ધતિની રીતિએ થાય છે. વ્યાકરણ જેવા અતિદુર્ગમ તથા સતત પરિવર્તનશીલ ભાષાના બંધારણ સાથે જોડાયેલા શાસ્ત્રોમાં સૂત્રરચના પછી તે સૂત્રના પ્રત્યેક પદમાં ઉક્ત, અનુક્ત અને દુરુક્ત - એમ ત્રિવિધ અર્થોના વિવરણ, સંપૂર્તિ અને વિશદીકરણની પ્રક્રિયા સાધવા વાર્તિકની રચના આવશ્યક બને છે. આવા વાર્તિકમાં સૂત્રના વિચારબીજના સંમાર્જનની સાથે સાથે કાળક્રમે ઉદ્ભવેલા નવા વિચારતંતુઓને જોડીને સમકાલીન સંદર્ભ સૂત્રની પ્રસ્તુતતા રચવામાં આવે છે. કાર્તિકેયના વાર્તિકોમાં આવો દષ્ટિકોણ રખાયો છે. વાર્તિકમાં સૂત્રના વિચારબીજનું સંમાર્જન અને વિકસન સંધાયા પછી

ભાષ્યમાં સૂત્ર-વાર્તિકના તથા પોતે યોજેલા પદોનું સૂત્રાર્થને જ કેન્દ્રમાં રાખી વિવરણ-સમજૂતી અપાય છે. સાથે સાથે કાળક્રમે ઉદ્ભવેલા નવા વિચારતંતુઓને સંયોજતા પોતાના જ વાક્ય-પદોનું પણ વિવરણ કરી પોતાના સમય સાથે વિકાસમાન સંદર્ભ રચી પ્રસ્તુતતા (સદનતતા) સાધવામાં આવે છે. પતંજલિના મહાભાષ્યમાં આ દષ્ટિ-રીતિ રહેલી પમાય છે. પરંતુ બાદરાયણના બ્રહ્મસૂત્રોમાં તત્ત્વાર્થ ત્રિકાલાબાધિત છે, અપરિવર્તનીય છે. આથી ત્યાં શાસ્ત્રકારોને વાર્તિક રચવાની જરૂર જણાઈ નથી. આથી બ્રહ્મસૂત્રોના તત્ત્વાર્થને પોતાની દષ્ટિએ ઘટાવવાની, સમજાવવાની તથા પ્રતિષ્ઠાપિત કરવાની પ્રક્રિયારૂપે શંકરાદિ આચાર્યો ભાષ્યો રચે છે. એમાં મૂળ વિચારસૂત્રના વિશદીકરણ અને પ્રતિષ્ઠાપન માટે નિરૂપ્ય વિષયમાં પોતે જ શંકા કરી સૌ પ્રથમ પૂર્વપક્ષ રચે છે અને પછી તેના નિરસન માટે ઉત્તરપક્ષ રચી સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરે છે. ભાષ્યરૂપે વિસ્તરતી આ વિચારપ્રક્રિયા ઘણી જટીલ હોય છે. બ્રહ્મસૂત્રની વિચારપરંપરાની વાત કરીએ તો ભાષ્યકાર શંકરાચાર્ય સામે કપિલ-ગૌતમ આદિ સાંખ્ય-ન્યાયના અન્ય દાર્શનિકો પૂર્વપક્ષરૂપે હોય છે તો રામાનુજ-વલ્લભ સામે કપિલાદિની સાથે સાથે શંકરાચાર્ય પણ પૂર્વપક્ષરૂપે હોય છે. આથી સમગ્ર વિચારપરંપરા જટીલ, સંકુલ અને બહુમુખી બની જતી અનુભવાય છે. ભાષ્યની આવી જટીલ, સંકુલ ને બહુમુખી વિચારપ્રક્રિયાના પછીના તબક્કારૂપે સમીક્ષાની રચના થાય છે. સમીક્ષા ભાષ્યકેન્દ્રી હોય છે. એમાં ભાષ્યની દ્વિમુખી વિચારણા થાય છે. ભાષ્યની જટીલતા, સંકુલતા અને બહુમુખીપણા સાથે કામ પાર પાડવા માટે સમીક્ષા સૌ પ્રથમ તો ભાષ્યમાં નિરૂપિત મહત્ત્વના મુદ્દાઓનું-વિચારબિંદુઓનું-વિવરણ કરે છે અને એની સાથે સાથે ભાષ્યમાં નિરૂપિત મુખ્ય સિદ્ધાંત સાથે ગૌણરૂપે જોડાયેલા વિષયોનું વિશ્લેષણ કરી મુખ્યવિચારસૂત્રને સમજવાની ભૂમિકા રચી આપે છે. આ જ પ્રક્રિયાની સંપૂર્તિરૂપે પંજિકા રચાય છે. સૂત્ર-ભાષ્ય/વૃત્તિના ભાષાકીય માળખાને પંજિકા લક્ષ્ય કરે છે. સૂત્ર-ભાષ્યના અર્થગર્ભ, ને દુરુહ શબ્દોને પંજિકા મૂળ કૃતિમાંથી અલગ તારવે છે અને પછી એવા વિષમ પદોની વ્યુત્પત્તિ, પદના પ્રકૃતિ-પ્રત્યય, એમનું સંયોજન થતા ઘટિત થતો અર્થ - એ સર્વનું વિશ્લેષણ કરી, નિરુક્તિ કરી અર્થ સ્ફુટ કરી આપે છે.

કાવ્યશાસ્ત્ર જેવા શાસ્ત્રોમાં સૂત્ર/કારિકા-વૃત્તિની રીતિથી પ્રણયન થાય છે. એમાં સૂત્ર કે કારિકામાં નિબંધિત વિચારસૂત્રને વૃત્તિમાં સમગ્ર સારની વિવરણ થકી સમજૂતી અપાય છે. એમાં જરૂર પડ્યે ઉદાહરણ અને તેની સમજૂતી તથા પ્રત્યુદાહરણ - સમજૂતી પણ અપાય છે. એનાથી અન્વય-વ્યતિરેકભાવે મૂળ વિચારસૂત્રને દઢીભૂત કરવામાં આવે છે. એ જ રીતે એમાં ભાષ્યની જેમ પૂર્વપક્ષ-

ઉત્તરપક્ષની યોજના કરી સિદ્ધાંતનું સ્થાપન પણ કરાય છે. સૂત્ર અને કારિકા વચ્ચે થોડો ભેદ છે. સૂત્ર વિચારબીજની યુસ્ત, સારગર્ભ અને અતિલાઘવપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ છે તો કારિકા પ્રાયઃ આગળ થઈ ગયેલી સૂત્રબદ્ધ વિચારણાના કંઈક મોકળાશથી પદ્યમાં થતાં અર્થપ્રદર્શનરૂપે રચાતી હોય છે. ભરત નાટ્યશાસ્ત્રમાં શ્લોકની સાથે સાથે રસસૂત્રમાં સૂત્રપદ્ધતિ સંયોજે છે. વામન-રુચ્યક-શોભાકર-જગન્નાથ સૂત્રવૃત્તિશૈલી યોજે છે તો ભામહ-દંડી-રુદ્રટ-આનંદવર્ધન-કુંતક-મમ્મટાદિ કારિકાવૃત્તિશૈલી યોજે છે. જો કે આનંદવર્ધને અને કુંતકે પોતાના આગવાં મૌલિક કાવ્યસિદ્ધાંતને નિરૂપિત કરવા કારિકાનો પ્રયોગ કર્યો છે.

સૂત્ર/કારિકા અને ભાષ્ય/વૃત્તિ બાદ શાસ્ત્રીય વિમર્શની વિચારપ્રક્રિયા પદ્ધતિ ટીકારૂપે વિસ્તરે છે. પદ્ધતિમાં સૂત્ર અને તેના રચાયેલી વૃત્તિનું વિવેચન થતું હોય છે તો ટીકામાં સૂત્ર-વૃત્તિના જરૂરી બાધ જ પદ અને વાક્યનું સ્પષ્ટીકરણ કેન્દ્રમાં હોય છે. અલબત્ત અભિનવગુપ્ત જેવા ટીકાકાર અભિનવભારતી ટીકામાં રસસૂત્રની ટીકા રચતા ભરતમુનિ પછી રસસંદર્ભે થયેલા લોલ્લટાદિના સમગ્ર ચિંતનનો હેય - ઉપાદેયભાવે આલેખ આપી ભરત પછીના ચિંતનની ઉત્ક્રાંતિ અંકિત કરે છે, પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષની યોજના કરી સ્વકીય રસચિંતનનું પ્રતિપાદન કરે છે તો રુચ્યકના ટીકાકાર જયરથ વિમર્શની ટીકામાં રુચ્યકના વિરોધી આચાર્ય શોભાકરનું ખંડન કરી રુચ્યકને પુનઃપ્રતિષ્ઠિત કરવાનું કર્તવ્ય બજાવે છે. તો સ્વયં રુચ્યક પોતે ધ્વનિવાદી હોવા છતાં ધ્વનિવિરોધી અનુમિતિવાદી આચાર્ય મહિમભટ્ટના વ્યક્તિવિવેકને ટીકા માટે પસંદ કરે છે અને એમની સમ્યક્ સમજૂતી આપી જરૂર જણાયે જુદા પણ પડે છે. એથી ઊલટું સિદ્ધિચંદ્રગણિ મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશનું ખંડન કરવાના - એમાં દોષ દર્શાવવાના આશયથી જ કાવ્યપ્રકાશખંડન ટીકાની રચના કરે છે. કેટલાક ટીકાકારો તો અન્યની ટીકા ઉપર જ પોતાની ટીકા રચી વિચારપ્રક્રિયાને વિસ્તારે છે. આમ અન્યની ટીકા પર પોતે ટીકા રચી એને સુબોધ બનાવવાની રીતે ભાતે પણ આ વિચારપ્રક્રિયા વિસ્તરી છે.

આમ શાસ્ત્રીયવિમર્શની આ નવધા પદ્ધતિ અનેક રૂપરંગે વિકસતી રહી છે.

(૪)

શાસ્ત્રીય વિમર્શની પદ્ધતિ : દાખલા તરીકે ટીકા : મેઘદૂતસંજીવિની

શાસ્ત્રીય વિમર્શની નવધા પદ્ધતિઓનું સૈદ્ધાન્તિક સ્વરૂપ, એની વિભાવના-લક્ષણ અને ગ્રંથરચનાની પ્રક્રિયામાં નીપજતું એનું રૂપ ઘણાં જુદા હોય છે. ન્યાયની

પરિભાષામાં એમની (લક્ષણ અને કૃતિ વિશેષ) વચ્ચે સામાન્ય-વિશેષરૂપ ભાવસંબંધ હોય છે. તેથી જ અહીં શાસ્ત્રીયવિમર્શની પદ્ધતિઓ પૈકી ટીકા અને ટીકામાં ટીકાકારોના આદર્શરૂપ મલ્લિનાથની મેઘદૂતસંજીવિની ટીકા પસંદ કરી છે. ભારતીય પરંપરામાં કાવ્યના ભાવનવ્યાપારની પરિણતિરૂપે કાવ્યશાસ્ત્રના કાવ્યાલંકાર સૂત્રવૃત્તિ, ધ્વન્યાલોક, વક્રોક્તિજીવિત જેવા સિદ્ધાંત ગ્રંથો રચાયા તો કાવ્યના ભાવનવ્યાપારની/કાવ્યશાસ્ત્રના પરિશીલનવ્યાપારની પ્રક્રિયાનો આલેખ ટીકાગ્રંથો રૂપે રચાયો છે. આમે ય શાસ્ત્રી વિમર્શના સિદ્ધાંત (વિભાવનાઓ) વિમર્શ અને કૃતિવિમર્શ - એ બે પાસાંઓ અર્ધનારીશ્વરની માફક પરસ્પર અનુસ્યૂત છે. અલંકારગ્રંથો સિદ્ધાંતો-વિભાવનાઓનો આમૂલાગ્ર વિમર્શ કરે છે તો ટીકાગ્રંથો કૃતિકેન્દ્રી નખશિખ વિમર્શ કરે છે. અલંકારગ્રંથો કાવ્યભાવન પ્રક્રિયાની પરિણતિરૂપે કાવ્યવિભાવના-કાવ્યસિદ્ધાંત નીપજાવે છે તો ટીકાગ્રંથો કાવ્યવિભાવનાને પાર્શ્વભૂરૂપે પ્રયોજી કાવ્યભાવનનો ને કાવ્યપરિશીલનનો આલેખ રચે છે.

આપણી ટીકાપદ્ધતિ આમૂલાગ્ર કૃતિપરિશીલનની અદ્ભુત પદ્ધતિ છે. એમાં કૃતિકેન્દ્રી વિવેચનાનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ આવિષ્કૃત થયું છે. એમાં કાવ્યના પ્રત્યેક પદવિશેષનો, શ્લોકરૂપે સંરચિત વાક્યનો અને સમગ્ર કૃતિમાં શ્લોકાન્વયથી રચાતા કૃતિરૂપ મહાવાક્યનો વિમર્શ થતો હોય છે. કાવ્યના શબ્દનો પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયનું વિશ્લેષણ કરી મૂળાર્થ પ્રકાશિત થાય છે, સમાસનો વિગ્રહ કરી યથાર્થ પ્રકટ થાય છે, શબ્દકોશની શાખે અપરિચિત કે પારિભાષિક કે વિશિષ્ટ શબ્દનો અર્થ પર્યાયો આપીને કે સંકેતને સ્પષ્ટ કરીને અનાવૃત્ત કરાય છે. અલંકારરૂપે કે અલંકારસંયોજનારૂપે વિલસતી વાક્યભંગિમાનો ચમત્કાર સ્ફુટ કરાય છે. શ્લોકબદ્ધ વાક્યમાં નિક્ષિપ્ત પૌરાણિક, દાર્શનિક, ઐતિહાસિક-ભૌગોલિક, લૌકિક, કામશાસ્ત્રીય, જ્યોતિષ-સામુદ્રિક-શકુનશાસ્ત્રીય, ધર્મશાસ્ત્રીય, અર્થશાસ્ત્રીય, સંગીત-નાટ્યશાસ્ત્રીય અને અન્ય સર્વ સંદર્ભોને પ્રકાશિત કરી કૃતિના ભાવન-પરિશીલનની સંગીન પીઠિકા રચાય છે. એનાથી કવિને અભિપ્રેત મૂલાર્થ સુધી પહોંચવાની કેડી રચાય છે. ટીકામાં શ્લોકબદ્ધ વાક્યને પછીના શ્લોકવાક્ય સાથે જોડતી ભાવ કે ઈતિવૃત્તની કડીને પ્રકાશિત કરતી અવતરણિકાની યોજના દ્વારા સમગ્ર કૃતિરૂપ મહાવાક્યની સંઘટના પ્રકાશિત થાય છે. એનાથી કથા અને રસ-ભાવનું સંવિધાન અનાવૃત્ત થાય છે. છંદશાસ્ત્રની શાખે છંદોલયનું બંધારણ નિર્દેશાય છે, છંદપલટા ચિહ્નિત થાય છે. કવિએ યોજેલા ભાવાનુરૂપ છંદોલયને, બલ્કે છંદોલયની ભાવાન્વિતિને પામવા-માણલા-પ્રમાણવાની ભૂમિકા રચાય છે. કવિ કાવ્યને બહુસ્તરી

અર્થશય્યારૂપે સંરચિત ને સંઘટિત કરતો હોય છે. કાવ્યમાં રૂઢિપ્રયોગ, યોગરૂઢિ ને યૌગિક રૂઢિજન્ય ચતુર્વિધ વાચ્યાર્થો; રૂઢા ઉપરાંત પ્રયોજનવતી શુદ્ધા-ગૌણી લક્ષણાના ઉપાદાન, લક્ષણ, સારોપા ને સાધ્યવસાનાજન્ય ષડ્વિધ લક્ષ્યાર્થો અને અવિવક્ષિત-વિવક્ષિતવાચ્યમૂલ વ્યંજનાના અત્યંત-તિરસ્કૃતવાચ્યઅર્થાન્તરસંક્રમિતવાચ્ય - સંલક્ષ્યઅસંલક્ષ્યક્રમવાચ્ય જેવા અગણિત ધ્વન્યર્થોની બહુસ્તરી અર્થશય્યા રચાતી હોય છે. એમાં પાત્ર અને પાત્રસૃષ્ટિનું, પંચસંધિથી સાધિત ઇતિવૃત્તનું અને રસ-ભાવનું વિધાન અને સંયોજનારૂપ સંવિધાન રચાતું હોય છે. આ સર્વ કાવ્યઘટકોને પામવા અને સંયોજવાની સંગીન પીઠિકા રચી આપે છે. એટલું જ નહીં કૃતિમાં કાળાંતરે થતા રહેલા પ્રક્ષેપિત અંશો અને પાઠાન્તરોનો વિમર્શ પણ કરે છે.

કૃતિસંઘટનાના આ બધા વાનાં મલ્લિનાથી મેઘદૂતસંજીવિનીમાં કેવી રીતે ભાતે સધાય છે, તેનો થોડોક વિચાર કરીએ. મલ્લિનાથ અભિજ્ઞ ટીકાકાર છે. તેઓ ટીકાના આરંભે જ રચનાશૈલી, કાર્યક્ષેત્ર, કૃતિકેન્દ્રી અભિગમ અને કૃતિને સમજવામાં અનાવશ્યક હોય એવી કૃતિબાહ્ય ચર્ચાનો પરિહાર-એ ચાર તત્ત્વોનો નિર્દેશ કરી દે છે : ઇહાન્વયમુખેનૈવ સર્વં વ્યાખ્યાયતે મયા । નામૂલં લિખ્યતે કિંચિન્નાનપેક્ષિતમુચ્યતે ॥ (મે.દૂ.સં. પૃ. ૧) આ ટીકામાં અન્વય પદ્ધતિથી જ હું કૃતિના સર્વ અંગોપાંગોની વ્યાખ્યા કરીશ. કૃતિમાં ન હોય એવું કશું ય લખીશ (ચર્ચાશ) નહીં. કૃતિને સમજવા-પામવામાં અપેક્ષિત ન હોય એવું કશું ય કહીશ નહીં. દેખીતું છે કે પોતાને માટે આવી લક્ષમણરેખા આંકવી અને પાળવી એ અભિજ્ઞ ટીકાકારની જ ઓળખ છે.

(ક) કૃતિનો આરંભ અને સમાપન : મલ્લિનાથ કાવ્યશાસ્ત્રીય પરંપરા અનુસાર આશીર્વચન, નમસ્કાર અથવા વસ્તુનિર્દેશ પૈકી વસ્તુનિર્દેશથી મેઘદૂતનો આરંભ થતો માને છે : ... કાવ્યાદૌ વસ્તુનિર્દેશાત્કથાં પ્રસ્તૌતિ । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૧) તો કાવ્યનું સમાપન મા ભૂદેવં ક્ષણમપિ ચ તે વિદ્યુતા વિપ્રયોગઃ । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૮૬) એવા યક્ષે મેઘને આપેલા આશીર્વચનથી થતો માન્યો છે : કાવ્યાન્તે નાયકેચ્છાનુરૂપોઽયમાશીર્વાદઃ પ્રયુક્ત ઇત્યનુસંધેયમ્ । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૮૯) આમ કાલિદાસે ઔપચારિકતાનો પરિહાર કરવા કાવ્યનો ઉપાડ સીધો જ વસ્તુનિર્દેશથી કરી કાવ્યના જ અંતરંગ ભાગ જેવા મેઘને યક્ષે કહેલા શુભેચ્છા વચનથી કાવ્યની પરિણતિ સાધી, એ કવિકૌશલને મલ્લિનાથ સૂચવી દે છે.

(ખ) ‘મેઘદૂત’ શીર્ષક-મેઘના દૂતકાર્યની પ્રતીતિકરતા : મનુષ્યાદિ ચેતન પ્રાણીઓથી સાધ્ય દૂતકાર્યને મેઘ જેવા અચેતન પાસે કરાવતા ઊભો થતો અપ્રતીતિકરતાનો પ્રશ્ન ઊભો કરી મલ્લિનાથ કાલિદાસની જ કામાર્તા હિ પ્રકૃતિકૃપણાશ્ચેતનાચેતનેષુ (મે.દૂ. સં. પૃ. ૫) પંક્તિ પર સંમતિની મહોર તો મારે જ છે પણ સાથે સાથે મેઘ જેવા અચેતનને દૂત રૂપે કરેલી યોજના અર્થાન્તરન્યાસથી અનુપ્રાણિત થયેલા વિષમાલંકારની અતિવૈચિત્ર્યમયી ઉક્તિભંગિમા બની રહે છે, એ રહસ્યનું ઉદ્ઘાટન કરે છે : અત્ર મેઘસંદેશયોર્વિરૂપયોર્ઘટનાદિવષમાલંકારઃ ।સા ચાર્થાન્તરન્યાસાનુપ્રાણિતા તત્સમર્થકત્વેનૈવ ચતુર્થપાદે તસ્યોપન્યાસાત્ । (મે.દૂ. સં. પૃ. ૬) અહીં અર્થાન્તરન્યાસ અને વિષમ અલંકારોની અનુપ્રાણક-અનુપ્રાણિત સંબંધે કેવી રીતે સંયોજના થઈ છે એનું રહસ્ય પણ ચતુર્થપાદે અર્થાન્તરન્યાસની યોજના પર આંગળી મૂકી સ્ફુટ કર્યું છે. પ્રતિભાશાળી કવિ દૂષણને ભૂષણમાં કેવી કુશળતાથી રૂપાંતરિત કરી દે છે, એ તથ્ય મલ્લિનાથ દ્વારા સૂચવાયું છે.

(ગ) કાવ્યકૃતિનો પ્રેરણાસ્ત્રોત અને કાવ્યનું સંમાર્જન : મેઘદૂત જેવા અપૂર્વ અને એક વિલક્ષણ કાવ્યસ્વરૂપની પરંપરાના પ્રારંભક કાવ્યની પ્રેરણા કાલિદાસને ક્યાંથી મળી એના સગડ મલ્લિનાથ શોધે છે : સીતાં પ્રતિ રામસ્ય હનુમત્સંદેશં મનસિ નિધાય મેઘસંદેશં કવિઃ કૃતવાનિત્યાહુઃ । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૨) મલ્લિનાથ મેઘદૂતના પ્રેરણાસ્ત્રોત વિશેની કવિપરંપરામાં ચાલી આવતી અનુશ્રુતિની સાપે રામે સીતાને મોકલેલા હનુમત્સંદેશનો ઉલ્લેખ કરે છે. મલ્લિનાથ જાણ્યે અજાણ્યે બે દૂતપરક કાવ્યોની તુલનાની દિશા તરફ પણ સંકેત કરી દે છે. કવિપરંપરામાં ચાલી આવતી અનુશ્રુતિ (કિંવદન્તી)ની વાત કરીએ તો મલ્લિનાથે અદ્રેઃ શૃઙ્ગં શ્લોકની ટીકામાં કાલિદાસ શ્લેષનો પ્રયોગ કરી એમના સહાધ્યાયી મહાકવિ નિયુલ તથા પ્રતિસ્પર્ધી દિઙ્નાગ સાથેના અંગત સંબંધનો સંદર્ભ પ્રક્ષિપ્ત કરે છે, એ તથ્ય નોંધ્યું છે : અત્રેદમપ્યઅર્થાન્તરં ધ્વનયતિ-રસિકો નિચુલો નામ મહાકવિઃ કાલિદાસસ્ય સહાધ્યાયી પરાપાદિતાનાં કાલિદાસ-પ્રબન્ધદૂષણાનાં પરિહૃતાં યસ્મિન્સ્થાને તસ્માત્સ્થાનાદુદ્ઙ્મુખો નિર્દોષત્વાદુન્નતમુખઃ સન્પથિ સારસ્વતમાર્ગે દિઙ્નાગાનામ્ । દિઙ્નાગાચાર્યસ્ય કાલિદાસપ્રતિપક્ષસ્ય હસ્તાવલેપાન્હસ્તવિન્યાસપૂર્વકાણિ દૂષણાણિ પરિહરન્ । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૧૨) મલ્લિનાથ આ ઉલ્લેખને કવિની આત્મોક્તિરૂપે જુએ છે.

(ઘ) રચનાસૂત્રરૂપે અવતરણિકાની યોજના : મલ્લિનાથ જરૂર પડ્યે આગામી શ્લોકના કથાસંદર્ભ કે ભાવસંદર્ભનો સંકેત કરવા શ્લોકપૂર્વે અવતરણિકાની યોજના કરે છે. આ અવતરણિકા કથા કે ભાવસૂત્રથી સમગ્ર કૃતિના શ્લોકોને પરસ્પર સાંકળીને કથાવિધાન-ભાવવિધાનનું રચનાસૂત્ર બને છે. આથી મેઘદૂતનું સાઘન્ત યુસ્ત ને ઓતપ્રોત ક્લેવર રચાય છે. કાલિદાસે જે કથા-ભાવસૂત્રને અધ્યાહૂત રાખ્યું છે તેની અભિવ્યક્તિ મલ્લિનાથે અવતરણિકા થકી કરી છે. જેમકે - મેઘ યક્ષનો દૂત બની યક્ષપ્રિયા પાસે જાય ત્યારે યક્ષપ્રિયા મેઘને સાંભળે એ માટે યક્ષ ભર્તુર્મિત્રં પ્રિયમવિધવે વિક્ષિ મામમ્બુવાહ. શ્લોકમાં મેઘને યક્ષપ્રિય અભિમુખ થાય એ માટેની ચાતુરી બતાવે છે. મલ્લિનાથ ચાતુરીના એ અધ્યાહૂત તથ્યને અવતરણિકામાં સ્ફુટ કરતા કહે છે કે - સંપ્રતિ દૂતસ્ય શ્રોતૃજનાભિમુખીકરણચાતુરીમુપદિશતિ - (મે.દૂ.સં. પૃ. ૭૫) એનાથી હવે પછી નિરૂપિત થનારા ભાવ કે કથાના સૂત્રનો ભાવકને આજ્ઞાસારો મળી જતાં ભાવનવ્યાપાર પરિપુષ્ટ થાય છે. એવી જ રીતે ઉત્તમ મેઘના ૪૧ થી ૪૪ સુધીના ચાર શ્લોકોની સંયુક્ત અવતરણિકા રચી એ પછી પ્રત્યેક શ્લોકની અલગ અલગ અવતરણિકા દ્વારા પ્રેમીના મનોવિનોદના સાદૃશ્ય, પ્રતિકૃતિ, સ્વપ્રદર્શન અને તેના અંગને સ્પર્શલા પદાર્થનો સ્પર્શ - એમ ચાર સાધનોનું કથન કરતી ચાર અવતરણિકા રચી સંઘટન માટેના સૂત્રની રચના કરે છે. એનાથી કૃતિની અંદર આ ચતુશ્લોકીનો ઘટક સુરેખપણે ઉપસી આવે છે.

(ચ) વિશેષ શબ્દ તથા સંદર્ભની સમજૂતી : મલ્લિનાથ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ પહેલી નજરે દૂષિત જણાતા કાલિદાસીય શબ્દપ્રયોગોને વિશિષ્ટ નિયમો ટાંકી નિર્દોષ સિદ્ધ કરે છે : આત્મનશ્ચોપકર્તુ - માં આત્મનઃ એવો ષષ્ઠીપ્રયોગ માન્ય છે. કેમકે- ઉપકારક્રિયાં પ્રતિકર્મત્વેऽપિ તસ્યોપકરોતીત્યાદિવત્સંબન્ધમાત્રવિવક્ષા-યામાત્મન इति षष्ठी न विरुध्यते । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૭૬) એ જ રીતે હસ્તે લીલાકમલમલકે માં અલકલટો માટે અલકે એવું સપ્તમી એકવચન યોજાયું છે. મલ્લિનાથ અલકેભત્યર્થેમાં એકવચન યોજાયું હોય એને ઉચિત ઠેરવે છે : અલકે કુન્તલે । જાતાવેકવચનમ્ । અલકેષ્વિત્યર્થઃ । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૫૧) મલ્લિનાથ દેવપૂર્વ ગિરિં એવા શબ્દપ્રયોગને દેવશબ્દપૂર્વ ગિરિમ્ એવી સમજૂતી આપે છે ખરા પણ આ આલંકારિકોના મતે અવાચ્યવચન દોષ થાય છે, એ તથ્ય પણ નિર્દેશે છે. છતાં અંતે આવા શબ્દપ્રયોગની કોઈક રીતે નિવાહ્યતા પણ બતાવે છે : સમાધનં તુ દેવશબ્દવિશેષિતેન ગિરિશબ્દેન શબ્દપરેણ

મેઘોપગમનયોગ્યો દેવગિરિર્લક્ષ્યત इति कथंचित्संपाद्यम् । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૩૫) આવી જ માર્મિક ચર્ચા કુવલયદલપ્રાપિ કર્णे करोति-માં દલપ્રાપિ ના દ્વિવિધ અર્થો કરી કાવ્યાર્થની રમણીયતા સ્ફુટ કરે છે. (મે.દૂ.સં. પૃ. ૩૬) પૂર્વમેઘના ૪૭મા શ્લોકમાં યોજાયેલા ભૂલતા ઉપમિત સમાસને વિગ્રહપૂર્વક મલ્લિનાથ સમજાવે છે : भ्रुवो लता इव भ्रूलताः । उपमितसमासः । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૩૮) પૂર્વમેઘના ૬૩મા શ્લોક બે ન-કારની નિશ્ચયાર્થ પ્રગટ કરવા થયેલી યોજના પણ - न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे- મલ્લિનાથ સ્ફુટ કરે છે : कामचारिणस्ते पूर्वमपि बहुकृत्वो दर्शनसंभवादज्ञानसंभावितमेवेति निश्चयार्थं नग्दूयप्रयोगः । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૪૯) કાલિદાસે ધ્વન્યાર્થગર્ભ શબ્દની યોજના પણ મલ્લિનાથ પ્રમાણે છે : रक्तशोकः । रक्तविशेषणं तस्य स्मरोद्दीपकत्वा-दुक्तम् । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૬૦). એવી જ રીતે ઉદ્ગાર શબ્દ જુગુપ્સાજનક અર્થમાં પ્રચલિત હોવા છતાં પૂર્વમેઘદૂતના ૨૫મા શ્લોકમાં તેનો પ્રયોગ વાચ્યાર્થ નહીં પણ લક્ષ્યાર્થમાં થયો હોવાથી એ શબ્દપ્રયોગ દોષજનક નથી બલ્કે દંડી કહે છે તેમ કાવ્યની શોભાને અતિશયિત કરનાર છે : अत्रोद्गारशब्दो गौणार्थत्वान्न जुगुप्सावहः । प्रत्युत काव्यस्यातिशोभाकर एव । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૨૧)

મલ્લિનાથ અપરિચિત અને પારિભાષિક શબ્દોના અર્થ હલાયુધાદિ શબ્દકોશથી સ્પષ્ટ કરી આપે છે : ૧. વપ્રક્રીડાપરિણતગજ ને મલ્લિનાથ વપ્રક્રીડા ઉત્ખાતકેલયઃ । “उत्खातकेलिः श्रृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते” इति शब्दार्णवे । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૩). ૨. ભવનવલભૌ-માં વલભી શબ્દ - “आच्छादनं स्यादवलभी गृहाणाम्” इति इलायुधः । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૩૨). ૩. અવિધવે - શબ્દ યોજવા પાછળ યક્ષનો વિશિષ્ટ હેતુ મલ્લિનાથ સ્પષ્ટ કરે છે : हे अविधवे । अनेन भर्तृजीवनसूचनादनिष्टाशङ्कां वारयति । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૭૫). ૪. મલ્લિનાથ સંગીતશાસ્ત્રની પરંપરાનો સંદર્ભ આપી દેવજાતિ હોવાથી કિન્નરો કુબેરના યશગાન ગાંધારગ્રામમાં તારસ્વરે ગાય રહ્યા છે - એ તથ્ય સ્પષ્ટ કરે છે : उद्गायदिर्भर्धनपतियशः किन्नरैः-देवगानस्य गान्धारग्रामत्वात्तारतरं गायदि-भरित्यर्थः । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૫૬). ૫. મલ્લિનાથ યક્ષકન્યકાઓની ગુપ્તમણિ નામક દૈશિક કીડાનો સંદર્ભ (ઉત્તરમેઘ : શ્લોક-૪) આ રીતે સ્પષ્ટ કરે છે : ...कनकस्य सिकतासु मुष्टिभिर्निक्षेपेण गूढैः संवृत्तैरत एवान्वेष्टव्यैर्मृग्यैर्मणिभी रत्नैः संक्रीडन्ते ।

गुप्तमणिसंज्ञया दैशिकक्रीडा सम्यकक्रीडन्तीत्यर्थः । (मे.दू.सं. पृ. ५३)

कालिदासे मेघदूतमां योजेला पौराणिक, भौगोलिक, शकुनशास्त्रीय, सामुद्रिक, कामशास्त्रीय, लौकिक आदि तमाम संदर्भोने उद्धरणो सहित स्पष्ट करी आपी मल्लिनाथ मेघदूतने समजवाना द्वार ખોલી આપે છે : ૧. પૌરાણિક સંદર્ભો : ચર્મણવતીની ઉત્પત્તિ, કૌંચરન્ધ્ર, ગજસુર જેવા અનેક પૌરાણિક સંદર્ભો પ્રસ્તુત થયા છે - પુરા કિલ્લ રાજો રન્તિદેવસ્ય ગવાલમ્ભેષ્વેકત્ર સંભૂતાદ્રક્તનિષ્પન્દા-ચ્ચર્મરાણેઃ કાચિન્નદી સસ્યન્દે । સા ચર્મણવતીત્યાખ્યાયત ઇતિ । (મે.દૂ.સં. ૩૭) ગજાસુરમર્દનાનન્તરં ભગવાન્મહાદેવસ્તદીયમાર્દ્રાજિનં ભુજમણ્ડલેન બિભ્રતાણ્ડવં ચક્રારેતિ પ્રસિદ્ધિઃ । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૩૧) વગેરે. ૨. ભૌગોલિક સંદર્ભો : મેઘદૂત ભારતવર્ષના ભૌગોલિક સ્થાનો સાથે અવિનાભાવિપણે જોડાયેલું છે. અહીં બ્રહ્માવર્ત, રામગિરિ, દર્શાર્ણ, કૌંચરન્ધ્ર, વિદિશા, ઉજ્જૈન, નિર્વિન્ધ્યા આદિ પ્રદેશ-નગર-પર્વત-નદીના સંદર્ભો મલ્લિનાથ સ્પષ્ટ કરે છે. જેમકે - બ્રહ્માવર્ત નામ જનપદં દેશમ્ । અત્ર મનુઃ - સરસ્વતીદૃષદ્વત્યોર્દેવનદ્યોર્યદુન્તરમ્ । તં દેવનિર્મિતં દેશં બ્રહ્માવર્તં પ્રચક્ષતે ॥ (મે.દૂ.સં. પૃ. ૩૮) વગેરે. ૩. શકુનશાસ્ત્રીય સંદર્ભો : અનુકૂળ પવન, ચાતકના અવાજ આદિ શુભ શુકનો મનાયા છે : અનુકૂલમારૂતચાતકશબ્દિબલાકાદર્શનનાં શુભસૂચકત્વં શકુનશાસ્ત્રે દૃષ્ટઃ... (મે.દૂ.સં. પૃ. ૮) આ ઉપરાંત સ્થલદેવતાના અશ્રુ ભૂમિ પર પડવા, ડાબી-જમણી આંખ ફરકવી આદિ શકુનો પણ સ્કુટ કરાયા છે. ૪. સામુદ્રિક શાસ્ત્ર : નારીના શિખરસદૃશ દાંત સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં પતિના દીર્ઘાયુ સૂચક મનાયા છે : 'દન્તાઃ શિખરિણો યસ્યા દીર્ઘ જીવતિ તત્પ્રિયઃ । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૬૩) વગેરે. ૪. કામશાસ્ત્રીય સંદર્ભો : ચક્તિહરિણીસદૃશ દૃષ્ટિ, ગંભીરનાભિ આદિ નારીની વિશિષ્ટતાને સૂચવે છે : ચક્તિહરિણ્યાઃ પ્રેક્ષણાનીવ પ્રેક્ષણાનિ ણ્તેનાસ્યાઃ પદ્મિનીત્વં વ્યજ્યતે । ...નિમ્નનાભિ ગંમ્બીરનાભિઃ । અનેન નારીણાં નાભિગામ્બીર્યાન્મદનાતિરેક ઇતિ કામસૂત્રાર્થઃ સૂચ્યતે । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૬૩) વગેરે.

(છ) મેઘદૂતના મૂળ પાઠમાં થયેલા પ્રક્ષેપો અને પાઠાન્તરોની પરીક્ષા : મલ્લિનાથની સંજીવિની મેઘદૂતનો પ્રામાણિક પાઠ નિર્ધારિત કરવા માટેની મહત્વની સામગ્રી પણ પૂરી પાડે છે. એમાં પરંપરાપ્રાપ્ત પાઠ અને તેમાં થયેલા પ્રક્ષેપોની વિશ્વસનીય નિરીક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે. મલ્લિનાથ પરંપરાપ્રાપ્ત પાઠમાં પ્રવેશી ગયેલા પ્રક્ષિપ્ત શ્લોકો દર્શાવી આપ્યા પછી પણ તેની વ્યાખ્યા કરે છે. જેમકે

- પ્રક્ષિપ્તમપિ વ્યાખ્યાયતે - અમ્બોબિન્દુ. (મે.દૂ.સં. પૃ. ૧૭), ઇતઃ પરં પ્રક્ષિપ્તમપિ શ્લોકત્રયં વ્યાખ્યાયતે - હારાસ્તારાં. પ્રઘોતસ્ય અને પત્રચયામા. (મે.દૂ.સં. પૃ. ૨૬-૨૭) મલ્લિનાથ કુલ ૬ શ્લોકોને પ્રક્ષિપ્ત ગણાવે છે.

મલ્લિનાથ પાઠાન્તરો નોંધી, સમીક્ષા કરી, પ્રમાણભૂત પાઠનું પ્રતિપાદન કરે છે. જેમકે - ૧. આષાઢસ્ય પ્રથમદિવસે ના પ્રશમદિવસે એવા પાઠાન્તરની પરીક્ષાપૂર્વક અસંગતિ દર્શાવે છે : કેચિત્ 'આષાઢસ્ય પ્રથમદિવસે' ઇત્યત્ર 'પ્રત્યાસન્ને નભસિ' ઇતિ વક્ષમાણનભોમાસપ્રત્યાસત્યર્થ 'પ્રશમદિવસે' ઇતિ પાઠં કલ્પયન્તિ તદસંગતમ્ । (મે.દૂ.સં. ૩) અર્થાત્ કેટલાક આષાઢસ્ય પાઠને પ્રત્યાસન્ને નભસિ-નજીકમાં જ શ્રાવણ મહિનો આવતો હોવાથી - એ વિગતને ધ્યાનમાં લઈ પ્રશમદિવસે (અષાઢના છેલ્લા દિવસે) એવું પાઠાન્તર કલ્પે છે, તે અસંગત છે. મલ્લિનાથ કૃતિનો સંદર્ભ આપી પ્રથમદિવસે પાઠને જ પ્રમાણભૂત અને સંગત સિદ્ધ કરે છે. (જુઓ : મે.દૂ.સં. પૃ. ૩ પરની સાધક-બાધક ચર્ચા).

(જ) છંદાલંકાર-રસ-ધ્વનિનું વિવરણ : મલ્લિનાથ મેઘદૂતમાં પ્રયોજાયેલાં મંદાકાન્તા છંદનો વ્યાખ્યાપૂર્વક નિર્દેશ કરે છે : અત્ર કાવ્યે સર્વત્ર મન્દાકાન્તાવૃત્તમ્ । તદુક્તમ્ - 'મન્દાકાન્તા જલધિષ્ઠગૈર્મ્બે નતૌ તાદગુરુ ચેત્' ઇતિ । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૨) મલ્લિનાથ અલંકારનો નામનિર્દેશ, લક્ષણ, અલંકારો વચ્ચે અનુપ્રાણક-અનુપ્રાણિત ભાવ તથા મુખસામ્ય ધરાવતા અલંકારોનું નિરાકરણ કરી મૂળ અલંકારનું પ્રતિપાદન-એમ વિસ્તૃત અલંકારમીમાંસા કરે છે. અર્થાન્તરન્યાસ (મે.દૂ.સં. પૃ. ૪), અર્થાન્તરન્યાસથી અનુપ્રાણિત વિષમ તથા પ્રેયાલંકાર (મે.દૂ.સં. પૃ. ૬-૭), યથાસંખ્ય તથા પંચશ્લોકીમાં સ્વભાવોક્તિનું ખંડન ને ઉદાત્તનું પ્રતિપાદન (મે.દૂ.સં. પૃ. ૫૦, ૬૧) - એના લાક્ષણિક ઉદાહરણ છે. ઉત્તમમેઘના પ્રથમ શ્લોક વિદ્યુત્વન્તં.માં યથાસંખ્યથી બિંબપ્રતિબિંબભાવમૂલ પૂર્ણોપમાની થતી રચના મલ્લિનાથે વિશદતાપૂર્વક સમજાવી છે.

મલ્લિનાથ મેઘદૂતનો મુખ્યરસ શાપજપ્રવાસરૂપ વિપ્રલંભ શૃંગાર માને છે : વિપ્રલમ્બશ્ચતુર્ધાત્ર પ્રવાસસ્ત્ર ચ ત્રિધા । કાર્યતઃ સંપ્રમાચ્છાપાદસ્મિન્કાવ્યે તુ શાપજઃ । (મે.દુ.સં. પૃ. ૭૧) અહીં યક્ષે પ્રિયતમા અને પ્રકૃતિના સરિતા આદિ તત્ત્વોમાં નાયિકાની મનઃસંગ, સંકલ્પ, જાગરણ, કાશ્ચ, વિષયદ્વેષ, લજ્જાત્યાગ, ચિત્તવિભ્રમ અને મૂર્છા-એમ વિવિધ અનંગદશા નિરૂપી વિપ્રલંભ શૃંગારનો ઉપચય

સાધ્યો છે. મલ્લિનાથ ઉપરોક્ત બધી જ કામાવસ્થાઓ યક્ષપ્રિયામાં નિરૂપાતી રીંધી બતાવે છે. એ જ રીતે ગંભીરા, રેવા, નિર્વિધ્યા, જાહ્નવી જેવી સરિતાઓ અને અલકાનગરી, આમ્રકૂટ પર્વતમાં યક્ષ પોતાની કામવિહ્વળ મનોદશાને કારણે વિવિધ પ્રકારની નાયિકાદશા આરોપિત કરે છે. આથી વિપ્રલંભ શૃંગાર મેઘદર્શનથી મેઘને વિદાય આપવા સુધીના બધા જ તબક્કાઓમાં સતત ઉપચિત થતો રહ્યો છે. મલ્લિનાથે એ તંતુ સમ્યક્પણે પકડ્યો છે : જેમકે – ૧. અત્ર કૈલાસસ્યાનુ-કૂલનાયકત્વમલકાયાશ્ચ સ્વાધીનપતિકાચ્ચનાયિકાત્વં ધ્વન્યતે । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૪૮), ૨. પ્રસ્થાનસમયે પ્રેયસીવસનગ્રહણં વિરહતાપવિનોદનાર્થમિતિ પ્રસિદ્ધમ્ (મે.દૂ.સં. પૃ. ૩૪), ૩. ગમ્ભીરા...ઉદાત્તાનાયિકા ચ ધ્વન્યતે । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૩૨), ૪. ભર્તુર્ભાનોર્દેશાન્તરે નલિન્યન્તરગમનાત્ખણ્ડિતાત્વમિત્યાશયઃ । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૩૨), ૫. આશ્રમેષુ એવું સમ્મી બહુવચન યક્ષની અતિ ઉત્કંઠિત દશા સૂચવે છે : તત્રાપ્યુન્તાદાવસ્થા । અતએવૈકત્રાનવસ્થાનં સૂચિતમાશ્રિમેષ્વિતિ બહુવચનેન । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૨), ૫. રેવાનું પર્વત પરથી પડવું એ ઘટનાને મલ્લિનાથ કોઈ નાયક રોષિત નાયિકાના પગે પડતો હોય એવા ધ્વન્યર્થમાં ઘટાવે છે : એતેન કસ્યાશ્ચિતત્કામુક્યાઃ પ્રિયતમચરણપાતોડપિ ધ્વન્યતે । (મે.દૂ.સં. પૃ. ૧૬) આમ કાલિદાસે ક્યારેક સંભોગને મીઠી ઈર્ષાથી આલેખીને તો ક્યારેક પ્રકૃતિના તત્ત્વોમાં વિરહ-મિલનની અવસ્થાને આરોપી ને, તો ક્યારેક યક્ષિણીના વિરહવિધુર ચિત્રણો કરીને વિપ્રલંભને સાદ્યંત પુષ્ટ કર્યો છે. અને મલ્લિનાથે એના બરાબર સગડ પકડ્યા છે.

(૫)

આમ મલ્લિનાથે રસધ્વનિ પરિપૂરિત આ પ્રબંધના બાહ્યાભ્યન્તર બધા જ પ્રસ્તરોને વ્યાકરણ, શબ્દકોશ, ભૂગોળ, પુરાણ, સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, શકુનશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, સંગીતશાસ્ત્ર, લોકવિદ્યા, રસશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર- એમ સર્વ વિદ્યાઓના યથોચિત વિનિયોગથી ભાવક માટે મેઘદૂતના મહાલયના સર્વ કપાટો ઉદ્ઘાટિત કર્યા છે, એક સંગીન પીઠિકા સંજીવિની થકી રચી દીધી છે. જો કે મેઘદૂતની કાવ્યયાત્રા આખરે તો કાવ્યરસિકની ભાવચિત્રી પ્રતિભા પર જ નિર્ભર છે. પ્રત્યેક સહૃદયમાં એની ભાવચિત્રી પ્રતિભા, વ્યુત્પત્તિ અને કૃતિની અનેક આવૃત્તિરૂપ અભ્યાસ કે પરિશીલનથી ભાવનવ્યાપાર - કૃતિનો પોતાની ચેતનામાં પુનઃ સર્જનરૂપ વ્યાપાર-જુદી જુદી રીતે ભાતે અને કોટિએ સંપન્ન થતો હોય છે.

સંદર્ભગ્રંથ :

૧. મેઘદૂતમ્ (સંજીવિનીસમેતમ્)- કાલિદાસ સં. વાસુદેવ શર્મા : પાંડુરંગ જાવજી નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ, ૧૯૨૨, સં.સં. મે.દૂ.સં.
૨. કાવ્યમીમાંસા - રાજશેખર સં. રમેશ શુક્લ, પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૮૫, સં.સં. કા.મી
૩. સંસ્કૃતહિન્દીકોશ - વામન શિવરામ આપ્ટે, મોતીલાલ બનારસીદાસ, દિલ્હી, ૧૯૮૮, સં.સં. આપ્ટે.
૪. અલંકારચિન્તામણિઃ અજિતસેન સં. નેમિચંદ્ર શાસ્ત્રી, ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પ્રકાશન, દિલ્હી, ૧૯૭૩, સં. સં. અ.ચિં.

ભાષા-સાહિત્યનો વિકાસ અને શિક્ષણ

રમેશ બી. શાહ

મારા આજના વ્યાખ્યાનમાં મેં ઉચ્ચ શિક્ષણને ગુજરાતી ભાષાના વિકાસના સંદર્ભમાં તપાસ્યું છે. વીસમી સદીના પ્રથમ છ દસકા દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં અધિવેશનોમાં સાહિત્ય ઉપરાંત વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર જેવા વિષયોની વિભાગીય બેઠકો પણ થતી. એના અધ્યક્ષો પોતાનાં પ્રવચનો આપતા. આમ ભૂતકાળમાં સાહિત્ય પરિષદ સાહિત્યેતર વિષયોના અભ્યાસીઓને મંચ પૂરો પાડતી હતી અને ગુજરાતીમાં થતાં એમનાં વ્યાખ્યાનો પ્રકટ પણ કરતી હતી. એ વ્યાખ્યાનો અને એ વિભાગીય બેઠકોમાં રજૂ થતા નિબંધો દ્વારા અંગ્રેજી માધ્યમના એ જમાનામાં ગુજરાતીમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનું યત્કિચિત સાહિત્ય સર્જતું. વીસમી સદીના પ્રથમ ચારેક દસકા સુધી દેશમાં અને ગુજરાતમાં શિક્ષણનું માધ્યમ માધ્યમિક શિક્ષણની કક્ષાએ પણ અંગ્રેજી હતું. તેથી જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના વિવિધ વિષયોનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં સર્જાય તે ગુજરાતી ભાષાના વિકાસ માટે તેમ જ પ્રજામાં જ્ઞાનના પ્રસારણ માટે જરૂરી ગણવામાં આવ્યું હતું. એના સંદર્ભમાં રમણભાઈ નીલકંઠ અને આનંદશંકર ધ્રુવના મત નોંધવા જેવા છે.

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૧૯૨૬માં મુંબઈ ખાતે મળેલા અધિવેશનમાં પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલા વ્યાખ્યાનમાં રમણભાઈ નીલકંઠે કહેલું :

“જ્ઞાનના જે વિષયો છે તે સર્વમાં પ્રગતિ કરનારા સાહિત્યની આવશ્યકતા

છે. વિજ્ઞાન, ગણિત, વ્યાકરણ એ વિષયના ગ્રંથો માત્ર બાળોપયોગી કે શાળોપયોગી નહિ તેમ જ ભાષાંતરમય નહિ, પણ મૌલિક કૃતિના અને વિસ્તારવાળા લખવાની જરૂર છે. એવું સાહિત્ય હજી થવા માંડ્યું નથી; પરંતુ તે થવા માંડશે ત્યારે આપણામાં જાગૃતિ આવી છે એવી ખાતરી થશે.”

આ પ્રશ્નને ૧૯૨૮માં નડિયાદમાં મળેલી નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે પણ તેમના અધ્યક્ષીય વ્યાખ્યાનમાં ચર્ચો હતો. ગુજરાતીમાં વિવિધ વિષયોનું સાહિત્ય સર્જાય તે માટે તેમણે ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રે ગુજરાતી માધ્યમને પૂર્વશરત ગણાવી હતી. તેમણે કહ્યું હતું :

“.....જ્યાં સુધી આપણાં વિદ્યાલયો અને છાત્રાલયો ગુજરાતી ભાષામાં જ ચાલતા ઉચ્ચ શાસ્ત્રના ઊંડાપોહથી ગાજે નહિ, ત્યાં સુધી એ ભાષામાં ઉચ્ચ વાક્યમય ઉત્પન્ન થવાની આશા રાખવી મિથ્યા છે. પરંતુ આ કરવા માટે ગુજરાતના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને પોષે એવી એક યુનિવર્સિટી ગુજરાતમાં સ્થાપવાની જરૂર છે. ૧૮૫૭માં આપણી મુખ્ય યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ તે વખતે સર ચાર્લ્સ વૂડે પ્રકટ કરેલી આશા કે ગ્રેજ્યુએટો પોતાનું જ્ઞાન નીચેના વર્ગમાં ઉતારશે એ અત્યાર સુધી થઈ નથી. તેનું કારણ ગ્રેજ્યુએટોનો દોષ નથી, પણ યુનિવર્સિટીના શિક્ષણમાં સર્વશાસ્ત્રના મણિગણમાં માતૃભાષા સૂત્રવત્ પરોવાયેલી નથી એ જ છે.”

આનંદશંકર ધ્રુવના વિચારોની થોડી ચર્ચા કરવી જરૂરી છે. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન ગુજરાતીમાં બિલકુલ રજૂ થતું નહોતું એવું નહોતું. જેને ‘આદિમુદ્રિત ગ્રંથો’ ગણવામાં આવ્યા છે એવા ગ્રંથોની સંખ્યા ૧૮૦૮ થી ૧૮૬૭ સુધીમાં ૧૧૪૯ થઈ હતી. (૧૮૦૮ થી ૧૮૬૭ સુધી પ્રકટ થયેલા ગ્રંથોને આદિમુદ્રિત ગણવામાં આવ્યા છે.) એ ગ્રંથોમાં સાહિત્યના ગ્રંથોની સાથે અનેકવિધ વિષયોના ગ્રંથો પ્રકટ થયા હતા. તેમાં વિજ્ઞાન, ભૂગોળ, ખગોળ, ગણિત, ઇતિહાસ વગેરે ગ્રંથોનો સમાવેશ થતો હતો. ૧૮૫૭માં દેશમાં ત્રણ યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના પછી સાહિત્યેતર વિષયોના ગ્રંથોની સંખ્યા વધવા પામી હતી. એમાં સયાજી ગ્રંથમાળામાં પ્રગટ થયેલાં વિવિધ વિષયોનાં પુસ્તકો ખાસ ઉલ્લેખને પાત્ર છે. ૧૯૨૦માં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થતાં ઉચ્ચ શિક્ષણમાં બોધભાષા તરીકે ગુજરાતીના સ્વીકાર માટેની ભૂમિકા તૈયાર થઈ. વિદ્યાપીઠના પ્રથમ દસકા દરમિયાન કેટલુંક સંશોધનકાર્ય પણ થયું. ગુજરાતીમાં પ્રગટ થતાં કેટલાંક સામયિકોમાં પણ સાહિત્ય સિવાયના વિષયો ચર્ચાતા હતા. આનંદશંકર ધ્રુવના માસિક ‘વસન્ત’માં સાહિત્યને સ્પર્શતા લેખો મોટી સંખ્યામાં પ્રગટ થતા પણ તેની સાથે વિજ્ઞાન,

ઈતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, આરોગ્ય તથા આર્થિક-સામાજિક પ્રશ્નો પરના લેખો પણ પ્રગટ થતા હતા; જો કે એવા લેખોની સંખ્યા ઘણી ઓછી રહેતી. દા.ત., ‘વસન્ત’ના પ્રગટ થયેલા ૪૦૦ થી અધિક અંકોમાં થઈને આર્થિક મુદ્દાઓ પર સાઠ જેટલાં લેખો-નોંધો પ્રગટ થયાં હતાં. આ લેખો મોટે ભાગે પરિચયાત્મક સ્વરૂપના માલૂમ પડતા. ‘કુમાર’, ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ જેવાં અન્ય સામયિકોમાં પણ સાહિત્યેતર વિષયો પર અલ્પ સંખ્યામાં લેખો પ્રગટ થતા.

આનંદશંકરની ઈચ્છા પ્રમાણે ૧૯૫૦માં ગુજરાતને એક નહિ પણ બે યુનિવર્સિટીઓ મળી. તેમાંની એક ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ ગુજરાતી માધ્યમ પણ અપનાવ્યું, જો કે એ માધ્યમ ઈજનેરી, તબીબી વગેરે વ્યાવસાયિક અભ્યાસક્રમોમાં લાગુ પાડવામાં આવ્યું નથી. ૧૯૬૦માં ગુજરાતને તેનું અલગ રાજ્ય પણ મળ્યું. ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ ગુજરાતી માધ્યમ અપનાવ્યું એ પછી ખાનગી પ્રકાશકો દ્વારા વિવિધ વિષયોનાં પાઠ્યપુસ્તકો ગુજરાતીમાં પ્રગટ થયાં છે. ૧૯૭૦માં કેન્દ્ર સરકારની નાણાકીય સહાયથી સ્થપાયેલા ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ દ્વારા વિવિધ વિષયોનાં પાઠ્યપુસ્તકો તેમ જ અનુવાદિત ગ્રંથો (આશરે ૧૫૦૦ જેટલા) પ્રગટ થયા છે. પણ આ બધાં જ પાઠ્યપુસ્તકો રમણભાઈ નીલકંઠે જેને ‘ભાષાંતરમય’ કહ્યાં હતાં તે સ્વરૂપનાં છે. તેમાં કશી મૌલિકતા નથી. આની સાથે સંદર્ભ સાહિત્ય તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવી કેટલીક ગ્રંથશ્રેણીઓનો પણ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના આશ્રયે પૂ. મોટા પ્રેરિત જ્ઞાનગંગોત્રીના ૩૦ ગ્રંથો ૧૯૬૭ થી ’૯૬ના ગાળામાં પ્રગટ થયા. આ ગ્રંથશ્રેણીનું આયોજન વિશિષ્ટ છે. બીજો મોટો ઉપક્રમ ગુજરાતી વિશ્વકોશનો છે. તેના ૨૫ ગ્રંથો પ્રકટ થયા છે. તેમાં લગભગ ૧૬૮ વિષયોને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. ભારતની અન્ય ભાષાઓમાં કદાચ આવો સર્વગ્રાહી વિશ્વકોશ તૈયાર થઈ શક્યો નથી. વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિના એક ભાગરૂપે વિવિધ વિષયો પર ૬૦ જેટલા ગ્રંથો અને બાળવિશ્વકોશના ચાર ગ્રંથો પ્રકટ થયા છે. ત્રીજી ગ્રંથશ્રેણી ‘ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’ની છે. તેના નવ ગ્રંથોમાં પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાળથી ૧૯૬૦ સુધીના ગુજરાતનો ઇતિહાસ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. ‘ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ’ના ત્રણ ગ્રંથો અને ‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ના છ ગ્રંથો પ્રગટ થયા છે. મુદ્દો એ છે કે ગુજરાતમાં યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના પછી જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના શૈક્ષણિક સાહિત્યમાં નોંધપાત્ર વૃદ્ધિ થઈ છે અને ગુજરાતી ભાષાનો થોડો વિકાસ પણ થયો છે. જો કે એક સંસ્થા તરીકે તેમાં યુનિવર્સિટીઓનું પ્રદાન અલ્પ છે.

આ બધું છતાં આનંદશંકર ધ્રુવને ગુજરાતમાં યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાયા પછી જે વિદ્યાકીય પુરુષાર્થ દ્વારા ગુજરાતીમાં વિવિધ વિષયોનું સાહિત્ય સર્જવાની અપેક્ષા હતી તે ગુજરાતમાં અનેક યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાયા પછી પણ થયો નથી. આનંદશંકરની આશા એ હતી કે “આપણાં વિદ્યાલયો અને છાત્રાલયો ગુજરાતી ભાષામાં ચાલતા ઉચ્ચ શાસ્ત્રના ઊંડાપોહથી” ગાજશે અને એમાંથી શાસ્ત્રીય સ્વરૂપનું વાઙ્મય સર્જશે. આ પ્રકારનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં સર્જાયું નથી.

આનંદશંકરે જેને ‘ઊંડાપોહ’ કહ્યો હતો તેમાં તેમને જે અર્થ અભિપ્રેત હતો તેને સાહિત્ય પરિષદના ૧૯૪૧માં મળેલા ચૌદમા અધિવેશનમાં તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ રસિકલાલ છો. પરીખે તેમણે આપેલા વ્યાખ્યાનમાં તત્ત્વજ્ઞાનના સંદર્ભમાં સ્પષ્ટ કર્યો હતો. ગુજરાતમાં કવિ કાન્ત અને અતિસુખશંકર ત્રિવેદી જેવા તત્ત્વચિંતકોની નોંધ લઈને તેમણે એક પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો :

“મને હજી એક પ્રશ્નનો ઉત્તર મૂઝવે છે. જે અર્થમાં કાવ્ય, નાટક, નવલકથા, નિબંધ, વિવેચન ઇત્યાદિ ગુજરાતી સાહિત્ય કહેવાય તે અર્થમાં ગુજરાતી કહેવાય એવું તત્ત્વજ્ઞાનનું સાહિત્ય છે? બીજી રીતે કહીએ. અધ્યયન અને જીવનનો અનુભવ કરી સાહિત્યકારોએ સ્વબુદ્ધિથી ગુજરાતી સાહિત્યનું નિર્માણ કર્યું છે તેમ તત્ત્વચિંતકોએ કર્યું છે? ફિલસુફીના અધ્યયન કરનારા છે, અધ્યયનનો સાર અથવા વિવેચન કરનારા છે, પણ વિજ્ઞાન અને જીવન જે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરે છે તે પ્રશ્નોને પોતે તત્ત્વદષ્ટિથી સ્વબુદ્ધિથી ચર્ચા તત્ત્વજ્ઞાનનું સાહિત્ય સર્જનાર કોણ ?”

રસિકલાલ પરીખે જે પ્રશ્ન ૧૯૪૧માં તત્ત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં ઉપસ્થિત કર્યો હતો તે પ્રશ્ન આજે પણ કેવળ તત્ત્વજ્ઞાન માટે જ નહિ, અર્થશાસ્ત્ર જેવાં સામાજિક વિજ્ઞાનો, પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનો તેમ જ કાવ્યશાસ્ત્ર અને ભાષાવિજ્ઞાન જેવા વિષયો માટે પણ પૂછી શકાય તેમ છે. ગુજરાતના પંડિતો પાસેથી રમણભાઈ નીલકંઠે જે પ્રકારના મૌલિક ગ્રંથોની આશા રાખી હતી તે યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપનાનાં ૬૦ વર્ષોમાં અપવાદરૂપે જ સંતોષાઈ છે.

આનંદશંકરને ગુજરાતીમાં જે ઊંડોપોહની અપેક્ષા હતી અને રસિકલાલ પરીખને વિવિધ વિષયોમાં જે મૌલિક ખેડાણની અપેક્ષા હતી તે કેવાં હોય તેને ઉદાહરણો દ્વારા સમજાવે. યુજીસીના એક કાર્યજૂથે ૧૯૬૧માં આપેલા તેના હેવાલમાં એક અમેરિકન સંશોધકને ટાંકીને એવી માહિતી આપી હતી કે એ સમયે દુનિયામાં વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનિકલ વિષયોનાં ૫૦,૦૦૦ જર્નલો પ્રગટ થતાં હતાં, તેમાં બાર લાખ જેટલા લેખો પ્રગટ થતા હતા અને ૬૦,૦૦૦ નવાં પુસ્તકો પ્રગટ થતાં

હતાં. આ બધું સાહિત્ય કેવળ અંગ્રેજીમાં પ્રગટ થતું નહોતું; દુનિયાની વિવિધ ભાષાઓમાં પણ તે પ્રગટ થતું હતું. આના સંદર્ભમાં દક્ષિણ કોરિયાનું ઉદાહરણ નોંધવા જેવું છે. આજે પાંચ કરોડ જેટલી વસ્તી ધરાવતા દ. કોરિયામાં ૧૯૬૧ થી '૮૫નાં ૨૫ વર્ષોમાં અર્થશાસ્ત્રના ૬૫૦ અધ્યાપકોએ ૧૫૭૨ મૌલિક પુસ્તકો એમની માતૃભાષામાં પ્રગટ કર્યાં હતાં, તેમણે ૮૮૦૦ જેટલા લેખો એમની ભાષામાં અને ૭૪૬ લેખો વિદેશી ભાષામાં પ્રગટ કર્યાં હતા. અન્ય વિષયોમાં પણ આવા વિપુલ પ્રમાણમાં સાહિત્ય પ્રગટ થતું જ હશે તે એક હકીકત નોંધવાથી સ્પષ્ટ થશે.

'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા'એ ગયા ઓક્ટોબરમાં દુનિયાની ટોચની જે ૨૦૦ યુનિવર્સિટીઓની યાદી પ્રગટ કરી હતી તેમાં દક્ષિણ કોરિયાની ચાર યુનિવર્સિટીઓનો સમાવેશ થતો હતો. યુનિવર્સિટીઓને ક્રમ આપવામાં તેમના અધ્યાપકો દ્વારા કરવામાં આવતાં સંશોધનોનું મહત્ત્વ ('વેઈટેજ') ૩૦ ટકા અને એ સંશોધનના શૈક્ષણિક અને વ્યાવહારિક પ્રભાવનું મહત્ત્વ પણ ૩૦ ટકા રાખવામાં આવેલું છે. મતલબ કે યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકો દ્વારા થતા જોનોપાઈનિંગનું મહત્ત્વ ૬૦ ટકા રાખવામાં આવ્યું છે. આ સંશોધનો અને તેના પર થતી ચર્ચાઓને આનંદશંકરે ઊહાપોહ શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત કર્યાં હતાં. દ. કોરિયામાં થયેલાં સંશોધનોનો મોટો ભાગ તેમની પોતાની ભાષામાં પ્રગટ થાય છે તે ઉપર નોંધેલી વિગતોમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે. રસિકલાલ પરીખે જેને 'ગુજરાતી કહેવાય એવું તત્ત્વજ્ઞાનનું સાહિત્ય' ગણ્યું હતું તે દ. કોરિયાના દાખલામાં જોઈ શકાય છે. સંશોધનો દ્વારા વિવિધ વિષયોનું પોતીકું ગણી શકાય એવું જ્ઞાન તેમણે તેમની ભાષામાં સર્જ્યું છે.

દ. કોરિયા કોઈ એકલદોકલ દાખલો નથી. બેલ્જિયમ એક નાનો દેશ છે. એની વસ્તી એક કરોડ જેટલી છે. એટલી ઓછી વસ્તી પણ ડચ અને ફ્રેંચ એમ બે ભાષાઓમાં વહેંચાયેલી છે, ત્યાંની યુનિવર્સિટીઓ પણ બે ભાષામાં વહેંચાયેલી છે. તેમ છતાં એની પાંચ યુનિવર્સિટીઓ દુનિયાની ટોચની ૨૦૦ યુનિવર્સિટીઓમાં સ્થાન પામી છે. નેધરલેન્ડ્સ પણ એવો જ એક નાનો દેશ છે. એની વસ્તી બે કરોડથી ઓછી છે પણ એની ૧૨ યુનિવર્સિટીઓનો સમાવેશ ઉપર્યુક્ત યાદીમાં થયો છે. એની ભાષા પણ ડચ છે. સ્વીડનની વસ્તી એક કરોડથી ઓછી છે; એની પાંચ યુનિવર્સિટીઓનો સમાવેશ ટોચની ૨૦૦ યુનિવર્સિટીઓમાં થયો છે. એની ભાષા સ્વીડીશ છે. મુદ્દો એ છે કે આ બધી ભાષાઓનો વિકાસ, એમનું સંવર્ધન એમાં સર્જતા લલિત સાહિત્યની સાથે એમાં સર્જતા જ્ઞાનવિજ્ઞાનના વાડમય દ્વારા પણ થયું છે. માતૃભાષામાં અપાતા શિક્ષણ અને તેમાં પ્રગટ થતાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાં

પુસ્તકો અને જર્નલોથી સમૃદ્ધ થતી ભાષાઓને એમના ભાવિની ચિંતા કરવી પડતી નથી. આપણા દેશમાં આપણે ગુજરાતીની જ નહિ, અન્ય પ્રાદેશિક ભાષાઓના ભાવિની ચિંતા કરવી પડે છે કારણ કે આપણી આ ભાષાઓમાં ઉપલબ્ધ જ્ઞાનવિજ્ઞાનના વાડમયની દૃષ્ટિએ તેમનો ઝાઝો વિકાસ થયો નથી.

ભારતીય ભાષાઓના આ એકાંગી વિકાસના મૂળમાં આપણા શિક્ષણની - વિશેષ કરીને ઉચ્ચ શિક્ષણની નિષ્ફળતા રહેલી છે. આપણી શિક્ષણપ્રથામાં સ્વતંત્ર કે મૌલિક રીતે વિચારવાની પરંપરા જ પ્રસ્થાપિત થઈ નથી. આપણા અધ્યાપકો દ્વારા જે સંશોધન થાય છે તે મોટે ભાગે અંગ્રેજીમાં પ્રગટ થતાં પુસ્તકો અને જર્નલોના માધ્યમથી પ્રગટ થાય છે. આમ છતાં વિશ્વની ટોચની ૨૦૦ યુનિવર્સિટીઓમાં આપણી એક પણ યુનિવર્સિટી સ્થાન મેળવી શકી નથી. ટોચની ૫૦૦ યુનિવર્સિટીઓમાં પણ આપણી બેત્રણથી વધારે સંસ્થાઓ સ્થાન મેળવી શકતી નથી. સંશોધનો દ્વારા થતા જ્ઞાનના સર્જનમાં અને શિક્ષણની ગુણવત્તાની બાબતમાં દુનિયામાં આપણે ક્યાં છીએ તે આ હકીકત દર્શાવે છે.

આના અનુસંધાનમાં ૧૮મી જાન્યુઆરી ૧૯૬૮ના રોજ પાર્લમેન્ટનાં બંને ગૃહોએ કોઠારીપંચની ભલામણોના આધાર પર શિક્ષણ માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિનો જે ઠરાવ કર્યો હતો તેનો એક ફકરો નોંધવા જેવો છે :

“ભારતમાં શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટે ભારતીય ભાષાઓ અને સાહિત્યનો શક્તિશાળી (energetic) વિકાસ થાય તે પૂર્વ શરત છે. જો આ નહિ કરવામાં આવે તો લોકોની સર્જનાત્મક શક્તિઓ બહાર આવશે નહિ, શિક્ષણનાં ધોરણો સુધરશે નહિ, જ્ઞાન લોકો સુધી પહોંચશે નહિ અને બૌદ્ધિકો તથા આમ જનતા વચ્ચેની ખાઈ ટકી રહેશે, કદાચ વધશે.”

ઉક્ત ઠરાવમાં ભારતીય ભાષાઓના વિકાસને પ્રજાની સર્જનાત્મક શક્તિના વિકાસની પૂર્વશરત ગણવામાં આવી છે એ મુદ્દાનું થોડું વિવરણ કરવું જરૂરી છે. પ્રસિદ્ધ અર્થશાસ્ત્રી ડૉ. આઈ.જી.પટેલે તેમના ઈંગ્લેન્ડ ખાતેના એક સ્મરણનો ઉલ્લેખ, ગુજરાત અર્થશાસ્ત્ર મંડળ સમક્ષ વ્યાખ્યાન આપતાં કરેલો. તેઓ અભ્યાસ માટે ઈંગ્લેન્ડની કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીમાં ગયા ત્યારે એ સમયના ઈંગ્લેન્ડના એક પ્રસિદ્ધ અર્થશાસ્ત્રી રોબર્ટ્સને તેમને એમની ભાષામાં અર્થશાસ્ત્ર વિશે લખવાનું સૂચન કરેલું. એનું વિવરણ તેમણે કર્યું નહોતું, પણ આપણે ઉપર કરેલી ચર્ચા પરથી એ સૂચનનો મર્મ પકડી શકીએ. આપણે જો સ્વતંત્ર રીતે કે મૌલિક રીતે વિચારવું હોય, વૈચારિક પરંપરાની શૃંખલામાંથી બહાર નીકળીને વિચારવું હોય

તો આપણા વાચન અને અનુભવોના અનુસંધાનમાં આપણી ભાષામાં વિચારવાનું ઉપકારક થઈ પડે છે. અંગ્રેજી ભાષી નહિ એવા નાના મોટા દેશોમાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોના વિદ્વાનો દ્વારા જે સંશોધન અને લેખનકાર્ય થાય છે તે મહદંશે એમની માતૃભાષામાં જ થાય છે. એને પરિણામે એમની ભાષાનો વિકાસ તો થયો જ છે, તે સાથે તેમના શિક્ષણનો સ્તર ઊંચે ગયો છે, જે એમાંના કેટલાક દેશોની યુનિવર્સિટીઓને દુનિયાની ટોચની યુનિવર્સિટીઓમાં મળેલા સ્થાન પરથી જોઈ શકાય છે.

ઉપર્યુક્ત અનુભવને નજર સમક્ષ રાખીને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ અંગેના ઠરાવમાં ભારતીય ભાષાઓના વિકાસની જે પૂર્વશરત રજૂ કરવામાં આવી છે તેનું અર્થઘટન કરીએ તો એમ કહી શકાય કે પોતાની ભાષામાં વિચારતો વિદ્વાન વધારે સર્જનાત્મક કે મૌલિક બની શકે અને એ પ્રક્રિયામાં જે તે ભાષાનો વિકાસ પણ થાય. આમ ભાષાનો વિકાસ અને વિદ્વાનો વિકાસ પરસ્પરને પોષક નીવડે છે.

ભારતના ઈતિહાસની એક હકીકત આ મુદ્દાના સમર્થનમાં ટાંકી શકાય તેમ છે. ઈસવી સનના પ્રથમ લગભગ એક હજાર વર્ષ સુધીના સમયગાળામાં ગણિત, ખગોળ, આયુર્વેદ, ભાષાવિજ્ઞાન, કાવ્યશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન અને લલિત સાહિત્ય જેવા જે અનેકવિધ વિષયોનું ખેડાણ સંસ્કૃતમાં થયું હતું તે આપણા પૂર્વજોની મૌલિક રીતે વિચારવાની શક્તિનું પરિણામ હતું. એને પરિણામે સંસ્કૃત ભાષા પણ વિકસી હતી. અહીં એવી દલીલ થઈ શકે કે સંસ્કૃત ક્યારેય આમ પ્રજાની ભાષા નહોતી, એ મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણોની ભાષા હતી. પણ એ યુગમાં ભણવા-ભણાવવાનું કાર્ય પણ મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણો દ્વારા જ કરવામાં આવતું હતું અને સંસ્કૃત તેમની માતૃભાષા હતી. આમાંથી એક બીજો મુદ્દો પણ ફલિત થાય છે. એક પ્રજા તરીકે આપણે જ્ઞાનનું સર્જન કરવાની શક્તિ જ ધરાવતા નથી એમ નહિ કહી શકાય. અંગ્રેજી શિક્ષણની જે પ્રથા આપણે ત્યાં સ્થપાઈ છે એ આપણે એવી રીતે ચલાવીએ છીએ જેથી આપણા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને સ્વતંત્ર રીતે વિચારવાની તાલીમ જ મળતી નથી. અંગ્રેજીમાં અને કેવળ અંગ્રેજીમાં સર્જતા જ્ઞાનની જાણકારી મેળવી લેવામાં આપણું શિક્ષણ સમાપ્ત થઈ જાય છે અને વિદેશોના પ્રસિધ્ધ વિચારકો-વિદ્વાનોને ટાંકીને આપણા વિદ્વાનો ગૌરવ અનુભવે છે. એ જ્ઞાનને પડકારી શકાય કે એનાથી જુદી દિશામાં વિચારી શકાય એવો આત્મવિશ્વાસ જ આપણામાં કેળવાતો નથી. પહેલાં આપણે સંસ્કૃતને જ્ઞાનની ભાષા ગણી; અંગ્રેજોના શાસન પછી અંગ્રેજીને જ્ઞાનની ભાષા ગણતા થયા છીએ. આપણી

પ્રાદેશિક ભાષાઓ જ્ઞાનના સર્જનની ભાષા બની શકે એ શક્યતા જ આપણે સ્વીકારી નથી. આ ગ્રંથિ આપણા જ્ઞાનના અને આપણી ભાષાઓના વિકાસ માટે અવરોધક નીવડી છે.

બેશક, અંગ્રેજીમાં વાંચતા, મૌલિક રીતે વિચારતા અને પોતાનાં સંશોધનોને અંગ્રેજીમાં પ્રગટ કરતા વિદ્વાનો આપણને મળ્યા છે અને તેમણે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પણ પ્રાપ્ત કરી છે. પણ એ એક નાની લઘુમતી જ રહી છે. પણ આપણાં સંશોધનનાં ક્ષેત્રો પશ્ચિમના દેશોમાંથી, ખાસ કરીને હવે અમેરિકામાંથી નક્કી થઈને આવે છે. અમેરિકામાં થતાં સંશોધનો આપણા સંશોધકોને વિષયો (એજન્ડા) પૂરા પાડે છે. અણુશક્તિ અને અવકાશ સંશોધનના ક્ષેત્રે ભારત જૂજ વિકસિત દેશોની બનેલી કલબમાં સ્થાન પામ્યું છે. પણ સંશોધન માટેનાં આ ક્ષેત્રો પશ્ચિમના દેશોના અનુકરણરૂપે આપણે પસંદ કર્યાં છે. એના માટેની ટેકનોલોજી આપણે મૌલિક રીતે વિકસાવી શક્યા છીએ, પણ એની પાછળનું વિજ્ઞાન આપણે વિકસાવ્યું છે એમ નહિ કહી શકાય. અંગ્રેજીને કારણે જ્ઞાનવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે આપણે જેટલા પ્રમાણમાં વૈશ્વિકીકરણ - એટલે અમેરિકીકરણનો ભોગ બન્યા છીએ એવો અને એટલો ભોગ દ. કોરિયા, ચીન, જાપાન વગેરે પૂર્વ એશિયાના દેશો બન્યા નથી. જ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓમાં ભારતીય ગણી શકાય એવી જ્ઞાનની પરંપરા (schools) સ્થપાઈ નથી. સાહિત્યના સિદ્ધાંતોના ક્ષેત્રે પણ આપણી કોઈ નિજી પરંપરા પ્રસ્થાપિત થઈ નથી. તેથી જ નિજીવાદ કે દેશીવાદ જેવું એક આંદોલન શરૂ થયું હતું. એ કેટલું આગળ વધી શક્યું છે એ હું જાણતો નથી.

ભારતમાં જ્ઞાનના ક્ષેત્રે અંગ્રેજીના ચલણ માટે કેવળ અંગ્રેજ શાસનની ઐતિહાસિક ઘટના જ જવાબદાર નથી. ભારતમાં પ્રવર્તતું ભાષાવૈવિધ્ય પણ એક કારણભૂત પરિબળ છે. જ્ઞાનના ક્ષેત્રે વિવિધ પ્રદેશોના વિદ્વાનોને સાંકળતી કોઈ ભારતીય ભાષા નથી. વળી પ્રાદેશિક ભાષામાં લખાતા સંશોધનલેખો પ્રગટ કરવા માટે કોઈ જર્નલો પણ નથી. આપણી પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીઓ એના માટે જર્નલો પ્રગટ કરતી નથી. વિવિધ વિષયોનાં પ્રાદેશિક મંડળો રચાયાં છે પણ તેઓ વાર્ષિક સંમેલનો યોજવાથી આગળ જઈને જર્નલ પ્રગટ કરવા જેવી કોઈ પ્રવૃત્તિ કરતાં નથી કેમકે એના માટેની કોઈ માંગ નથી. અહીં એક હકીકતની નોંધ લેવી જોઈએ. પૂણેથી ગોખલે ઈન્સ્ટિટ્યૂટ દ્વારા પ્રગટ થતા અર્થશાસ્ત્રના જર્નલ 'અર્થવિજ્ઞાન'ના આરંભનાં વર્ષોમાં પ્રાદેશિક ભાષામાં લખાયેલા લેખો દેવનાગરી લિપિમાં પ્રગટ કરવામાં આવતા. તેનો સાર હિંદી અને અંગ્રેજીમાં અપાતો. આ સ્થિતિમાં સંશોધન

કરતા વિદ્વાનો માટે અંગ્રેજીમાં લખવાનું અનિવાર્ય થઈ જાય છે. આ બધાંને કારણે ભારતીય ભાષાઓના વિકાસનો પ્રશ્ન વધુ વિકટ બન્યો છે. આમાં આપણી અંગ્રેજીપરસ્ત માનસિકતા મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. અંગ્રેજીમાં લખાયું હોય તે જ વિદ્વતાપૂર્ણ ગણાય અને અંગ્રેજીમાં લખે તે જ વિદ્વાન ગણાય એ ગ્રંથિથી આપણે પીડાઈએ છીએ. કેવળ જ્ઞાનવિજ્ઞાનના વિષયોમાં જ નહિ, સાહિત્યના ક્ષેત્રે પણ અંગ્રેજીમાં લખતા લેખકોનો મહિમા આપણે ત્યાં વધતો જાય છે. આ માહોલમાં પ્રાદેશિક ભાષામાં લખતા સંશોધકોને કોઈ સ્વીકૃતિ સાંપડતી નથી. આને કારણે ૧૯૬૮માં સંસદમાં કરવામાં આવેલા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ અંગેના ઠરાવમાં “ભારતમાં શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ” માટેની જેને એક પૂર્વશરત ગણવામાં આવી હતી તે “ભારતીય ભાષાઓ અને સાહિત્યનો શક્તિશાળી વિકાસ” થઈ શક્યો નથી અને “લોકોની સર્જનાત્મક શક્તિ” પ્રગટ થઈ નથી.

આપણી શિક્ષણપ્રથા સાહિત્ય અને સાહિત્યેતર વાઙ્મયના વિકાસ માટે એક જુદા માર્ગે અવરોધક નીવડી છે. આપણી શિક્ષણપ્રથામાં વિદ્યાર્થીઓ એક ગ્રંથિ સાથે પ્રવેશે છે અને એ ગ્રંથિને દઢ કરીને શિક્ષણપ્રથામાંથી બહાર નીકળે છે. ગ્રંથિ આ છે : વિજ્ઞાન, ઈજનેરી, તબીબી, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર વગેરે સામાજિક શાસ્ત્રોની વિદ્યાશાખાઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓએ સાહિત્ય વાંચવાનું ન હોય અને લખવાનું પણ ન હોય. સાહિત્ય લખવા વાંચવાનું કામ આર્ટ્સમાં ભાષા-સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી ચૂકેલા વિદ્યાર્થીઓ જ કરી શકે એમ માની લેવામાં આવ્યું છે. આનાં બે પરિણામો આવ્યાં છે : એક, આપણને જ સાહિત્ય સાંપડ્યું છે તે મોટા પ્રમાણમાં ભાષાસાહિત્ય સાથે ઉચ્ચશિક્ષણ પામેલી અને શિક્ષણ અને પત્રકારત્વ સાથે સંકળાયેલી વ્યક્તિઓ દ્વારા લખાયેલું હોય છે. એ બે ક્ષેત્રો સાથે સંકળાયેલી ન હોય એવી બહુ ઓછી વ્યક્તિઓ પાસેથી આપણને સાહિત્ય મળ્યું છે. વૈજ્ઞાનિકો, તબીબો, સરકારી અધિકારીઓ, ન્યાયાધીશો આવા બધા વ્યવસાયીઓમાંથી બહુ ઓછાએ પોતાની કલમ ચલાવી છે. ગુજરાતીમાં સર્જતા સાહિત્ય પર, એટલે કે તેના વિષયવસ્તુ અને અભિવ્યક્તિ પર આ શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક પાર્શ્વભૂમિકા ધરાવતા લેખકોની શું અને કેવી અસર પડી છે તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવા જેવો છે.

બીજું, વિવિધ વ્યવસાયોમાં પડેલી વ્યક્તિઓ લેખનથી વિમુખ રહે છે તેને પરિણામે જે તે વ્યવસાયમાં રહેલી વ્યક્તિઓના અનુભવોને આલેખતું સાહિત્ય આપણને બહુ ઓછું સાંપડ્યું છે. સુરેશ દલાલે એક પુસ્તક ડોક્ટરોના અનુભવો

આલેખતું સંપાદિત કરેલું, લલિત દલાલે એમના સનદી સેવાનાં સંભારણાં આલેખેલાં, ભાઈકાકાએ એમના અનુભવો આલેખ્યા છે, પણ આ યાદીને ઝાઝી લંબાવી શકાય તેમ નથી. વિવિધ વ્યવસાયીઓના અનુભવો કેટલા અને કેવા રસપ્રદ નીવડી શકે તે દર્શાવવા માટે મેં આ બધાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે. આ માટે વિદ્યાર્થીઓને શાળા કક્ષાએ જ વાંચતા કરવા પડે.

પણ આપણી શિક્ષણપ્રથા વિદ્યાર્થીઓમાં વાચનની આદત કેળવી શકતી નથી. આપણું શિક્ષણ ઉત્તરોત્તર વધુને વધુ પરીક્ષાલક્ષી થતું ગયું હોવાથી વિદ્યાર્થીઓની વિશાળ બહુમતી કેવળ પરીક્ષા માટે જ વાંચે છે. પરીક્ષા માટે પાઠ્યપુસ્તકો પણ હવે વંચાતાં નથી, સવાલ જવાબના રૂપમાં લખાતી માર્ગદર્શિકાઓ જ વંચાય છે. આને કારણે શાલેય (formal) શિક્ષણ પૂરું કરતા આપણા વિદ્યાર્થીમાં સમજપૂર્વક કે આકલનપૂર્વક વાંચવાની શક્તિ ઝાઝી કેળવાતી નથી. આપણી શિક્ષણપ્રથામાં વિદ્યાર્થીની ગોખવાની શક્તિ પુરસ્કૃત થાય છે તેથી વિદ્યાર્થીઓ વાચન દ્વારા સમજ કેળવવા પણ પ્રેરાતા નથી. આમ શિક્ષણ દરમિયાન મોટા ભાગનાં વિદ્યાર્થીઓ વાચનવિમુખ રહેતા હોવાથી તેઓમાં વાચનશોખ કેળવાતો નથી. દેશનાં અન્ય રાજ્યોની જેમ ગુજરાતમાં વસ્તીવૃદ્ધિ અને શિક્ષણના પ્રસારને કારણે સાક્ષરોની સંખ્યામાં મોટો વધારો થયો છે. ૧૯૫૧માં ગુજરાતમાં સાક્ષરોની સંખ્યા ૩૫ લાખ હતી, જે વધીને ૨૦૧૧માં ૪૭૫ લાખ થઈ હતી. આની સાથે સમાજના ઉપલા વર્ગોની આવકમાં મોટો વધારો થયો છે. આમ છતાં ગુજરાતમાં સાહિત્ય અને સાહિત્યેતર વાઙ્મયના મોટા ભાગનાં લેખકોને બહુ ઓછા વાચકો મળે છે અને પ્રકાશકોને ઓછા ગ્રાહકો મળે છે. ગુજરાતીમાં પ્રગટ થતાં મોટા ભાગનાં પુસ્તકોની ફક્ત ૫૦૦ નકલો છાપવામાં આવે છે. આની સરખામણીમાં ૧૯૩૭માં પ્રગટ થયેલા કિશોરલાલ મશરૂવાળાના ‘સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા’ જેવા ગંભીર લેખોના પુસ્તકની ૧૯૪૮માં ચોથી સુધારેલી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ હતી અને તેની ૫૦૦૦ નકલો છાપવામાં આવી હતી. એ પછી પણ એનાં પુનર્મુદ્રણો ચાલુ રહ્યાં હતાં. આમ શિક્ષિતોની સંખ્યામાં થયેલો પ્રચંડ વધારો સાહિત્યિક અને સાહિત્યેતર વાઙ્મયના સર્જન માટે પ્રોત્સાહક નીવડ્યો નથી.

અલબત્ત, આપણી પ્રજાની વાચનવિમુખતા આપણી સંસ્કૃતિની એક નીપજ છે. આપણી પરંપરા કથા સાંભળવાની, પાઠ કરવાની અને જાપ જપવાની છે એટલે કે ધાર્મિક સાહિત્ય વાંચવાની છે. આપણે જાતે વાંચી લેવાને બદલે જેણે વાંચી લીધું હોય તેની પાસેથી શ્રવણ દ્વારા જ્ઞાન મેળવી લેવાનું પસંદ કરીએ છીએ.

ટીવીના બહોળા પ્રસાર પછી લોકોને વાચનવિમુખ કરતું એક શક્તિશાળી પરિબળ ઉમેરાયું છે. બેશક, ગુજરાતી અખબારોના વાચકો અને ગ્રાહકોમાં મોટો વધારો થયો છે. આ અખબારો વિવિધ પૂર્તિઓના સ્વરૂપે વૈવિધ્યપૂર્ણ વાચન પૂરું પાડે છે. પણ તેની પ્રતિકૂળ અસર સામયિકો અને પુસ્તકોના વાચકોની સંખ્યા પર પડી છે. આપણા સાવ નાના ગણી શકાય એવા વાચક વર્ગને પુસ્તકો અને સામયિકો વાંચવાની ગરજ રહી નથી. આ બધી રીતે પ્રતિકૂળ માહોલમાં શિક્ષિતોને પુસ્તકો અને સામયિકો તરફ વાળવા માટે સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓએ કલ્પનાશીલ બનીને નવતર પ્રયાસો કરવાના છે. ૨૧મી સદીને જ્ઞાન આધારિત સમાજ (knowledge society) તરીકેની ઓળખ આપવામાં આવી છે. આવા સમાજમાં અખબારોમાં પ્રગટ થતા લેખો, અભ્યાસ અને સંશોધન પર આધારિત લેખો અને પુસ્તકોનો વિકલ્પ બની શકે નહિ.

મારા વ્યાખ્યાનમાં હું આજનો આ પરિસંવાદ યોજવા પાછળના પરિષદના આયોજકોને અભિપ્રેત ઉદ્દેશથી ચાતરીને ચાલ્યો છું એ વિશે હું સભાન છું. પણ ગુજરાતીના એક ભાષા તરીકેના સંવર્ધન માટેના પડકારો કયા છે તે આપ સહુની સમક્ષ રજૂ કરવા માટે મને આપવામાં આવેલી આ તકનો મેં ઉપયોગ કર્યો છે. પરિષદના કાર્યવાહકોએ મને આ તક આપી તે માટે હું તેમનો ખરેખર આભારી છું.*

* ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૪૭મા અધિવેશનમાં તા. ૨૬-૧૨-૧૩ના રોજ, 'શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે સાહિત્ય' એ વિષય પર યોજવામાં આવેલા પરિસંવાદમાં આપેલું અધ્યક્ષીય વ્યાખ્યાન.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૪૭મું અધિવેશન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સુડતાલીસમા અધિવેશનનું આયોજન એન.એસ. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજના યજમાનપદે આણંદ મુકામે તારીખ : ૨૪-૨૫-૨૬ ડિસેમ્બર ૨૦૧૩ના ત્રણ દિવસ યોજાશે. અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે કવિ-વિવેચક, ચરિત્રકાર ને પૌવાત્ય-પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના અભ્યાસી શ્રી ધીરુ પરીખ રહેશે.

અધિવેશન સ્થળ :

એન.એસ. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, આણંદ

ઉદ્ઘાટન સમારંભ :

તા. ૨૪/૧૨/૨૦૧૩ મંગળવાર, સમય :- ૩.૦૦થી. ૬.૦૦

ગીત	:	વિદ્યાર્થીઓ
સ્વાગત મંત્રીનું ઉદ્બોધન	:	મોહન પટેલ
સ્વાગત પ્રમુખનું ઉદ્બોધન	:	ભીખુભાઈ પટેલ
પરિષદમંત્રીનો વાર્ષિક અહેવાલ	:	રાજેન્દ્ર પટેલ
નિવૃત્ત થતા પ્રમુખશ્રીનું વક્તવ્ય અને	:	વર્ષા અડાલજા
કાર્યભારની સોંપણી	:	ધીરુ પરીખ
પ્રમુખશ્રીનો પરિચય	:	પ્રફુલ્લ રાવલ
પ્રમુખશ્રીનું વક્તવ્ય	:	ધીરુ પરીખ
અતિથિવિશેષ	:	હરીશ પાઠ
		(કુલપતિશ્રી, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી)
પ્રાસંગિક ઉદ્બોધન	:	રઘુવીર ચૌધરી
આભારદર્શન (યજમાન સંસ્થા)	:	અજયસિંહ ચૌહાણ

બેઠક પહેલી : તા. ૨૪/૧૨/૨૦૧૩ મંગળવાર, રાત્રે ૮-૩૦ થી ૧૦-૦૦

આસ્વાદ : 'છંદ રાજેન્દ્ર' રાજેન્દ્ર શાહની કવિતાઓ

વિભાગીય અધ્યક્ષ	:	ધીરુ પરીખ
સંયોજક	:	પરેશ નાયક

તા. ૨૫/૧૨/૧૩ બુધવારના રોજ સવારે ૮-૦૦ થી ૯-૩૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની નવી/જુની મધ્યસ્થ સમિતિ અને કાર્યવાહક સમિતિની

સંયુક્ત બેઠક

બેઠક બીજી : તા. ૨૫/૧૨/૨૦૧૩ બુધવાર, સવારે :- ૯.૩૦ થી ૧૨.૩૦

કવિતા : સાહિત્ય સ્વરૂપ- કેફિયત

વિભાગીય અધ્યક્ષ	:	માધવ રામાનુજ
વક્તા	:	કવિ-કેફિયત : હરીશ મીનાશુ
ગીત	:	મનોહર ત્રિવેદી
ગઝલ	:	જલન માતરી
સંચાલન	:	નીતિન વડગામા

બેઠક ત્રીજી : તા. ૨૫/૧૨/૧૩ બુધવાર બપોરે ૩-૦૦ થી ૬-૦૦

વિવેચન-સંશોધન

વિભાગીય અધ્યક્ષ	:	અજિત ઠાકોર
વક્તાઓ	:	હર્ષવદન ત્રિવેદી, હસિત મહેતા, રાજેશ પંડ્યા
સંચાલન	:	કીર્તિદા શાહ

બેઠક ચોથી : તા. ૨૫/૧૨/૧૩ બુધવાર, રાત્રે ૮-૦૦ થી ૯-૩૦

યજમાન સંસ્થા આયોજિત સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ

બેઠક પાંચમી : તા. ૨૬/૧૨/૧૩ ગુરુવાર, સવારે ૮-૩૦ થી ૧૧-૦૦

પરિસંવાદ : શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે સાહિત્ય

વિભાગીય અધ્યક્ષ	:	આર.બી. શાહ
વક્તાઓ	:	શિક્ષણ અને સાહિત્ય - ધવલ મહેતા
સમુહ માધ્યમ અને સાહિત્ય	:	રઘુવીર ચૌધરી
સમાજવિજ્ઞાનમાં સાહિત્ય	:	સુદર્શન આયંગર
સંચાલન	:	જનક નાયક

બેઠક છઠ્ઠી : તા. ૨૬/૧૨/૧૩ બપોરે ૧૧-૦૦ થી ૧૨-૦૦

અધિવેશન સમાપન બેઠક

- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ખુલ્લું અધિવેશન અને સમાપન બેઠક
- ઠરાવો: પ્રતિભાવો અને આભારવિધિ
- આભારદર્શન (પરિષદ અને યજમાન સંસ્થા)
- બપોરના ભોજન પછી અધિવેશનની સમાપ્તિ થશે.